

TANULMÁNYOK / ARTICLES

„Az ukrán, utolsó cigány” – a külföldi bevándorlás mikropolitikája egy határvidéki településen, Kispaládon

“The Ukrainian is a nefarious Gypsy” – micro-policy of the foreign immigration in the borderland settlement of Kispalád

BORBÉLY SÁNDOR

BORBÉLY Sándor: vendégtanár, Moszkvai Állami Lomonoszov Egyetem, Filológiai Kar, Finnugor Nyelvészeti Tanszék, Moszkva; borbelysador1982@gmail.com

KULCSSZAVAK: migráció, etnikai hierarchia, szimbolikus kizárás és befogadás

ABSZTRAKT: A tanulmány egy olyan északkelet-magyarországi faluval foglalkozik, ahol a külföldi (ukrajnai) bevándorlás jellemző folyamat. A kutatás célja azoknak a diszkurzív és szimbolikus kulturális gyakorlatoknak az elemzése, amelyeken keresztül a fogadó társadalom kijelöli a településre érkező ukrajnai migránsok társadalmi és munkaerő-piaci státuszát, szabályozza a bevándorlás folyamatát és kialakítja a faluban élő különféle etnikai közösségek (magyarok, romák, ukránok) közötti viszonyokat. A tanulmány a külföldi bevándorlás jelenségét az etnikumközi kapcsolatok különféle formáinak – együttműködés, elkülönülés, versengés stb. – kialakulása, továbbá a csoportok közötti gazdasági, társadalmi, hatalmi egyenlőtlenségek kontextusában értelmezi.

Sándor BORBÉLY: guest lecturer, Lomonosov Moscow State University, Faculty of Philology, Department of Finno-Ugric Studies; borbelysador1982@gmail.com

KEYWORDS: migration, ethnical hierarchy, symbolic exclusion and acceptance

ABSTRACT: The study discusses the case of a village in North-Eastern Hungary for which foreign (Ukrainian) immigration is a typical process. The research aims to analyse those discursive and symbolic cultural practises by which the receiver society identifies social and labour market status of Ukrainian immigrants arriving in the settlement, regulates the process of immigration and forms relations among different ethnical groups (Hungarian, Roma, Ukrainian). The study interprets the phenomenon of foreign immigration in the context of forming types of different relations – cooperation, separation, competition – and economical, social and power inequalities among the groups.

According to the empirical research the Hungarian community of Kispalád adopts different - supportive or restrictive - local migration policies with regard to foreign migrants arriving from the same issuing settlements but with different beginner status in local life. These policies are based on the fact that if migrant persons tend to make social cohesion of the receiving Hungarian community stronger or weaker, or even block the chances of maintaining its sociocultural, economic and power dominance. The Hungarian ethnical subculture fosters integration and mobilisation skills of the settling migrants, citing common Hungarian ethnicity, but then again deprives them of any social dominance opportunities by the discourse of otherness.

In the inter-ethnical relations of local life, those informal micro-migration policies are used by the receiver community against the Ukrainian citizens. These policies also determine the functions which foreign migrants can assume in economic work sharing and which activities they are allowed within the social organisation of the target settlement.

By analysing employer discourses about foreign seasonal workers it could be demonstrated that the receiver community relies on traditional processes of ethnic Hungarian-Roma discrimination of the members of other ethnical groups as well ("the Ukrainian"). By complementing contemporary economic and social processes with special substitutional and transformational rules, the social attitude towards someone being a stranger from the "Ukraine" appears close to that towards a "Gipsy". This process is significant as the adaptation of content elements of ethnical categories assists articulation of social differences of the "Ukrainian", while making the system of structural inequalities stronger in the local society, a process originating in earlier times. Everyday's strategies which can promote integration and segregation of subcultures of migrants from the Ukraine are helping functional (redistributive) tools of power-sharing among the Hungarian and the Roma in the local lived-in world.

Bevezetés

A politikai rendszerváltás keretei között kibontakozó „transzformációs krízis” (Kornai 1993), valamint az ehhez kapcsolódó gazdasági, foglalkoztatási és szociális recesszió a migrációt számos poszt szocialista kelet-európai országban fontos politikai és társadalmi kérdéssé tette az elmúlt két évtizedben. Az Európai Unióba irányuló keleti migrációs mozgalmak szempontjából azonban talán az egyik legfontosabb nemzetállamot napjainkban Ukrajna jelenti, ahol a demokratikus intézmények működési zavarai – az ország gazdasági válsága,¹ az állam szociális, politikai rendszereinek instabilitása, továbbá a térségben kiéleződő etnikai konfliktusok – azt teszik prognosztizálhatóvá, hogy a népesség külföldi kivándorlásának mértéke tovább növekszik, illetve hosszú távon is jelentős marad.²

Noha 2013-ban a Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgároknak (141 357 fő) csupán 7,6%-a (10 849 fő) volt ukrán állampolgár,³ hazánkban jelenleg is az ukrán állampolgárok alkotják – a romániai és németországi migránsok után – az európai térségből érkező bevándorlók harmadik legnépesebb csoportját (KSH 2015).

A témával foglalkozó kutatók szerint 1993 és 2008 között hozzávetőleg 30 ezer – döntő többségében magyar nemzetiségű – ukrán állampolgár telepegett át Magyarországra, ami a befogadó és kibocsátó települések demográfiai,

gazdasági, társadalmi stabilitására egyaránt jelentős hatást gyakorolt (Karácsonyi, Kincses 2010a, 341.).

Az ukrán állampolgárok reguláris bevándorlásának kérdésével az elmúlt években számos – elsősorban a társadalom- és a gazdaságföldrajz, valamint a demográfia tudásterületéről származó – kvantitatív és kvalitatív kutatás foglalkozott. (A teljesség igénye nélkül: Balcsók, Dancs 2003; Baranyi 2008; Karácsonyi, Kincses 2010b; Kész 2008; Kincses 2001; Molnár 2005; Pakurár, Oláh, Cehla 2012; Rédei, Kincses 2008.) E kutatások többsége az ukrainai bevándorlók szociodemográfiai, munkaerőpiaci, térszerkezeti sajátosságait vizsgálta, valamint a migrációt kiváltó legfontosabb gazdasági, társadalmi, politikai stb. okok részletes elemzésének szentelt nagyobb figyelmet. Az elmúlt másfél évtizedben azonban – tudomásom szerint – kevés olyan kutatás született, amely a migrációs folyamat következményeként kialakult konkrét együttélési és találkozási helyzeteket, vagyis az ukrainai bevándorlók és a fogadó közösség közötti sokrétű kapcsolatot (együttműködés, elkülönülés, versengés stb.) kifejező társadalmi jelenségek komplex leírását állította volna középpontba.

Jelen tanulmány az ukrainai migrációval kapcsolatos szakirodalom domináns irányával szemben nem a kérdés általános – politikai, társadalmi, gazdasági stb. – aspektusaival foglalkozik. Ehelyett az antropológiai terepkutatás módszereivel a migrációs folyamat mikroszintű, lokális kontextusaira kíván rávilágítani. Ez az eljárás három okból tűnik hasznosnak.

- A migrációs folyamat egészében számos olyan hétköznapi, informális szociokulturális mozzanat van, amelyek az Ukrajnából Magyarországra irányuló migrációt lehetővé teszik. Ilyennek tekinthetjük pl. a kibocsátó országokban a migránsok hivatalos be- és kivándorlását elősegítő személyközi hálózatokat és szolgáltatásokat (az utazást, az okiratok beszerzését, a célországban a szállás- és munkakeresést stb. elősegítő stratégiákat). Ezek az intézményesült technikák az elmúlt évtizedekben a kárpátaljai magyar településeken újszerű megélhetési formákat és meghatározó szerepű foglalkozási csoportokat alakítottak ki, amelyek a határvidéki kárpátaljai települések belső gazdasági, társadalmi átalakulásában ma is meghatározó szerepet játszanak.⁴
- A Magyarországon munkát vállaló ukrán állampolgárok többsége a másodlagos munkaerőpiacon – elsősorban az építőiparban és a mezőgazdaságban – helyezkedik el, és relatíve magas közöttük az illegálisan („feketén”) foglalkoztatottak aránya.⁵ Mindez azt is jelenti, hogy jelentős részük az informális, tehát az állam által közvetlenül nem ellenőrzött gazdasági, társadalmi térben koncentrálódik; ott, ahol a makroszintű migrációs politika intézkedései közvetlenül nem vagy csak alig érvényesülnek.
- A legfontosabb ok azonban az, hogy az egyes határtérségek közötti strukturális (makroszintű) gazdasági, társadalmi, politikai stb. egyenlőtlenségek következtében létrejövő szegmentált migrációs mozgások álta-

lában időben és térben jól körülhatárolható, lokális (mikroszintű) találkozási helyzetekbe ágyazódnak. E helyzetek és terek képezik a valóságos társadalmi hátterét a kibocsátó és a fogadó közösség tagjai között kibontakozó alkufolyamatoknak, diszkurzív és társadalmi egyeztetéseknek, valamint a csoport- és személyközi viszonyoknak.

Az eddig elmondottak alapján tanulmányom a mikroszintű migrációs politikák speciális esetét, a mindennapi falusi életvilágokban az „idegen” ukrain bevándorlókkal szemben alkalmazott informális technikákat vizsgálja. Ezzel összefüggésben különösen azoknak a diskurzusoknak és társadalmi cselekvéseknek az elemzésére koncentrálok, amelyek segítségével a fogadó közösség szabályozza az adott életvilágon belüli szereplők – egyének, csoportok, részközösségek – közötti viszonyokat és dinamikus együttélési helyzeteket. A kutatás a fogadó társadalom hierarchiateremtő diskurzusait – Bourdieu kifejezését használva „klasszifikációs küzdelmeit” (Bourdieu 1984, 479.) – helyezi előtérbe, amelyeket a falusi társadalmon belüli egyenlőtlenségi viszonyok kontextusában elemzek. A tanulmány három kérdésre keresi a választ:

- A vizsgált településen az ukrain migránsok milyen részcsoportjai különíthetők el, és a fogadó közösség ezekhez a különböző migránstípusokhoz a társadalmi kapcsolatoknak milyen formáival – integráció, szegregáció, kooperáció stb. – közelít?
- A helyi társadalomban melyek azok a belső strukturális viszonyok, amelyek kialakítják a fogadó közösség informális migrációs politikájának legfontosabb tartalmi-formai elemeit?
- A hétköznapi életvilág keretei között a fogadó közösség milyen diszkurzív vagy intézményes gyakorlatokon, rituálékon keresztül jelöli ki a migránsok munkaerő-piaci státuszát, szabályozza bevándorlásukat és a csoportközi hatalmi viszonyokat?

A kutatás helyszíne

Kispalád Magyarország északkelet-alföldi részén, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye aprófalvas térségében található. A falu tájféldrajzi értelemben a Szatmár-Beregi-síkság szatmári részéhez tartozik, ezen belül a magyar-ukrán-román hármashatár, valamint a Tisza és a Túr folyó által határolt területsávban helyezkedik el.

Ez a sajátos földrajzi elhelyezkedés, nevezetesen az a külső körülmény, hogy a település egyidejűleg több ország (Magyarország, Ukrajna, Románia) külső, határ menti perifériájához tartozik, alapvetően meghatározza a falu gazdasági-társadalmi helyzetét. Ez a keleti határvidék ugyanis Magyarország egyik legkiterjedtebb gazdasági válságövezete, amelynek általános vonása az országos átlagot magasan meghaladó munkanélküliség, a rossz infrastrukturális ellátott-

ság, az elvándorlás, az elnéptelenedés, a roma népesség területi koncentrációja, a kedvezőtlen természeti adottságok (Baranyi 2007, 67.).

A település lakosságának gazdasági stratégiáira az államszocializmus előtt az agrártermelés dominanciája volt jellemző, amely – a régió periferikus földrajzi helyzete, valamint sajátos gazdasági, történeti fejlődése miatt – a szocialista tervgazdálkodás időszakában mindvégig jelentős maradt. A történeti források szerint 1942-ben a faluban 265 háztartás közül 253 (95%) mezőgazdasági tevékenységgel foglalkozott, s mindössze tizenhárom családban volt köz-tisztviselő, kereskedő vagy kisiparos (Tóth 1942).

Az 1945 utáni szovjet politikai diktatúra első évtizedében a faluban két különböző kollektív mezőgazdasági üzemet hoztak létre. Az első a Rákóczi tévesz volt, amelyet 1951 februárjában a falu vagyonosabb, középparaszti családjaiból (a 15-20-25-30 holdas gazdákból) szerveztek meg, vagyis azokból, akik – a kollektív emlékezet szerint – „egyformák vótak szokásra, tevékenységre és termelésre is”.⁶ A másikat, a Szabadföld mezőgazdasági termelőszövetkezetet 1953 tavaszán alapították. Ennek a tagsága elsősorban a helyi társadalom vagyontalan („napszamos”, „nincstelen”) rétegeiből került ki; azok a családok tartoztak tehát ide, akiknek többsége az 1944-es földosztással jutott először kisebb-nagyobb földbirtokhoz.⁷ A két kollektív gazdaságot – átmeneti megszűnésüket követően – 1960-ban szervezték újjá és vonták össze Újbarázda Termelőszövetkezet néven.

Az államszocializmus időszakában az aprófalvas, városihiányos szatmári térség – s az általam vizsgált település is – kimaradt az erőltetett iparosítási kampányokból. Ennek következtében a település foglalkozásszerkezete a szocialista tervgazdálkodás időszakában – a második világháború előtti viszonyokhoz képest – szinte alig változott. A faluban 1980-ban az aktív keresők (244 fő) között az agrártermelésben dolgozók aránya még mindig elérte a 68%-ot (167 főt),⁸ amely csaknem 13-szorosa volt a korabeli országos átlagnak.⁹

Az agrárszektor fejletlensége, az alacsony mezőgazdasági jövedelmek, az időszakos foglalkoztatás, a munkaegység-alapú bérrendszer,¹⁰ valamint a folyamatosan változó tulajdon- és birtokviszonyok a helyi társadalomban nagyfokú szociális, egzisztenciális bizonytalanság kialakulásához vezettek, amelyre a népesség elvándorlással reagált. Ez az az időszak, amikor – a társadalmi emlékezet szerint – „szétment”, „megváltozott”, „megmozdult a falu”, vagyis a korábbi statikus életgyakorlatokat dinamikus gazdasági stratégiák (ingázó vagy migráns életformák) váltották fel. A gazdaság kollektivizálását elszenvedő magyar családok a fiatalabb nemzedék tagjait az agrárszektor és a paraszti életforma elhagyására motiválták. Az aktív korú népesség az ötvenes évek végétől tömegesen hagyta el a falut és vándorolt a jobb megélhetési feltételeket biztosító városi központok felé. Az elvándorlás volumenét jelzi, hogy 1960 és 1980 között a település népessége 23,7%-kal (826 főről 609 főre) csökkent.

Ezzel szemben a helyi roma lakosság jelentősebb része, az építő- és/vagy a nehézipari centrumokba (Budapest, Székesfehérvár, Tatabánya, Esztergom, Miskolc, Győr, Ózd) vándorolt, ahol elsősorban a szakképesítés nélküli vagy ala-

csony képesítésű (betanított vagy segédmunkás) munkaköröket foglalták el.¹¹ A faluban maradt roma családok a térszben, főként az állattenyésztésben és a mezőgazdaságban végeztek fizikai munkát; csupán elenyésző számban kerültek be a kisegítő ipari üzemágak (varroda, ruhaipari szövetkezet, fafeldolgozó üzem) magasabb presztízsű és jövedelmű munkaköreibe. Ez lehet az oka, hogy az államszocializmus szervezeti keretei között a romák által betöltött másodrangú munkaerő-piaci pozíciók csupán újratermelték, megerősítették a hagyományos paraszti társadalmon belül kialakult korábbi hierarchikus viszonyokat: a településen mindenki tudta, melyek a roma és nem roma családok; mint ahogyan egyértelmű volt az is, hogy melyek azok a munkakörök, státuszok, cselekvési lehetőségek, amelyekben az adott csoport tagjai legitím módon megjelenhettek.

Az 1980-as évek végétől a lokális társadalom radikális gazdaság- és társadalomszerkezeti változásokon ment keresztül. A nyolcvanas évek közepétől, a szocialista ipari termelés összeomlásával egyre nagyobb méreteket öltött a deklasszáldott, szegény roma és nem roma népesség visszavándorlása a faluba. A megfizethetőbb életkörülményeket biztosító rurális térség szívóhatását növelte, hogy a piacgazdaságba történő átmenet során az állam munkavállalásra ösztönző hatása csökkent,¹² miközben a szociális ellátórendszerben vállalt szerepe fokozatosan felerősödött (az 1970-es évek második felétől pl. bevezették a szociális lakásvásárlás, később a különféle transzferek – szocpol, szociális segély stb. – rendszerét). Ez az az időszak, amikor – a helyi emlékezet szerint – „elszaporodtak” a romák a faluban, illetve a lakosság „összekeveredett”, „elvegyült”, azaz jelentősen megváltozott a helyi társadalom szerkezeti felépítése, s ennek következtében változásnak indultak a társadalmi együttélést jellemző korábbi etnikumközi kapcsolatok is.

A 2001-es népszámlálás adatai szerint Kispaládon a lakosság 92,5%-a (511 fő) magyarnak, 7,5%-a (42 fő) cigány nemzetiségűnek vallotta magát (KSH, 2002, 70.). Ugyanakkor a helyi önkormányzat felmérése szerint 2006-ban a helyi népesség (607 fő) mintegy 65%-a (399 fő) a romák közé tartozott, ami valószínűsíti, hogy már a 2001-es népszámlálás idején is a helyi magyarság alkotta a kisebbséget. Az empirikus terepkutatásom idején a kispaládi romák és magyarok becslött aránya 75 és 25%-ot tett ki.

Az ukrainai migránsok különböző részcsoportjai

A falu alapnépességét képező két (roma és magyar) etnikai közösség mellett külső szempontok – származás, életforma, kapcsolathálózatok, szociális státusz, gazdasági stratégiák stb. – alapján megkülönböztethető társadalmi csoportot alkotnak az ukrán–magyar határvidékről érkező migránsok. A kutatás idején a településen 50-55 főre volt tehető azoknak az ukrán állampolgároknak a száma, akik az 1990-es évek közepétől kibontakozó határvidéki migrációs folyamatok

során telepedtek át a faluba, illetve alakítottak ki a helyi életvilággal szerveesebb (tartósabb) vagy esetenként lazább (időszakos) gazdasági, szociális kapcsolatot. E migrációs mozgások hatására a helyi társadalomban olyan – etnikai és társadalmi értelemben egyaránt heterogén felépítésű – bevándorlóréteg alakult ki, amelyet formális szempontok alapján három kisebb részközösségre tagolhatunk.

A *letelepedett bevándorlók* csoportjába mindössze 13 fő tartozik. Ez a kisszámú részcsoport a kibocsátó ukrainai határvidéki települések aktív korú, alsó közép társadalmi rétegéből rekrutálódik. Elsősorban olyan nők tartoznak ide, akik valamilyen élettörténeti válsághelyzet (válás, özvegyesség, munkahely elvesztése, szűkös karrieresélyek stb.) következtében hagyták el korábbi lakhelyüket és döntöttek a végleges vagy hosszú távú külföldi kivándorlás mellett. Ez a migrációs típus, strukturális felépítését tekintve, kifejezetten individuális jellegű, azaz alapját nem háztartási egységek, hanem elsősorban autonóm egyének alkotják, akik – a földrajzi mobilitáshoz szükséges gazdasági erőforrások hiányában – vándorlási stratégiáikhoz elsősorban az államhatáron átívelő informális (házassági vagy rokonsági) kapcsolatok kialakításán keresztül teremtik meg a gazdasági, társadalmi keretfeltételeket. Ezekre a személyekre a fogadó településen általában intenzív adaptációs és akkulturációs hajlandóság, valamint dinamikus életforma- és státuszváltás a jellemző. A folyamat kísérőjelensége, hogy az új társadalmi-gazdasági kontextusban erős informális kapcsolataik kiépítésével rendszerint elsorvadnak a kibocsátó településsel fenntartott korábbi elsődleges szociális kötelekeik.

Ezt az ideáltípust képviseli a faluban Eszter¹³ is, aki az ukrainai Nagypaládáról telepedett be a faluba az 1990-es évek végén. Eszter 46 éves, középiskolai végzettséggel rendelkezik. Életkora alapján ahhoz a középgenerációhoz tartozik, amelynek a munkaerőpiacra történő belépése egybeesett az államszocializmus összeomlásával. Az 1980-as évek közepétől, az érettségi megszerzését követően csupán rövid ideig dolgozott az egyre kevesebb munkaalkalmat biztosító nagypaládi kolhozban. A politikai rendszerváltás keretei között kibontakozó gazdasági recesszió éveiben elveszítette munkahelyét, ezért a '90-es évek elejétől határvidéki kiskereskedelemről, piacozásból és külföldi mezőgazdasági idénymunkákból tartotta el családját. 1998-ban elvált férjétől, majd házasságot kötött egy kispaládi magyar gazdával. Jelenlegi férje a falu alpolgármestere, aki a település egyik régi és vagyonos parasztcsaládjából származik. A család a reprivatizáció időszakában 110 hektáros földterületet, mezőgazdasági gépparkot és jelentősebb erdőrészt is szerzett.

Eszter migrációs stratégiája segítségével sikeres társadalmi mobilitást és csoportváltást hajtott végre: a származási településen elért alacsonyabb presztízsű, időszakos jövedelmet nyújtó foglalkozás- és társadalomszerkezeti pozícióit („kolhozmunkás”, „csencselő”, „kereskedő”) sikeresen változtatta meg magasabb státuszú társadalmi, gazdasági pozícióra. Ennek egyik előfeltétele volt, hogy a fogadó településen egy olyan család tagjává vált, amely a lokális szintér keretei között jelentékeny szimbolikus és anyagi tőkével rendelkezik,

azaz befolyásolja a falu belső gazdasági mechanizmusait, meghatározó szerepet tölt be a helyi munkaerőpiac működésében, dinamikusan alakítja az adott magyar közösség társadalmi életének mindennapjait.

Az elmúlt másfél évtizedben Eszter a kispaládi magyar közösség normáinak, jellemző értékfogalmainak, szokásgyakorlatainak tudatos vállalásával a fogadó társadalom teljes jogú, integrált tagjává vált. A helyi társadalomban ennek megfelelően gyorsan átkerült a csoporton kívüli migráns („határon túli”) státuszából a lokális etnikai identitást („az igazi kispaládi magyar”) mint saját szociokulturális életvilágot legitím módon képviselő személy pozíciójába.

Az *áttelepült ingázók* csoportjába ezzel szemben olyan személyek tartoznak, akik között túlnyomó többségben vannak az inaktív (nyugdíjas) korosztály, valamint a magasabban kvalifikált, felső közép társadalmi rétegek tagjai. A faluban található ukrán állampolgárok mintegy negyede (12 fő) tartozik ebbe a csoportba, kétharmaduk kettős állampolgár. Ennek a mobilitási formának jellemző vonása, hogy általában nem személyi, hanem háztartási döntés eredményezi: a fiatalok kirepülését követően a nyugdíjas korú házastársak együtt telepednek át a határvidéki aprófalvakba és folytatnak ingázó életmódot.¹⁴ Fő motivációjuk, hogy megszerezzék a származási országhoz viszonyítva magasabb színvonalú szociális szolgáltatásokat (nyugdíjat, társadalom-, és egészségbiztosítást), amelyek segítségével növelni tudják a kibocsátó település belső társadalmában elért versenyelőnyeiket, és alternatív erőforrásokhoz jutnak a korábban megszokott életszínvonaluk fenntartásához. Ezeknek a migránsoknak megkülönböztető vonása, hogy a fogadó település társadalmi terébe – a többi bevándorlótól eltérően – nem kiszolgáltatott gazdasági-társadalmi szereplőként, hanem jóléti migránsként léptek be. Ennek köszönhetően nem függenek a lokális foglalkozási lehetőségektől és a helyi társadalmi struktúrától. Részben ezzel magyarázható, hogy társadalmi kapcsolataik, hétköznapi orientációjuk, életvezetési stratégiájuk stb. továbbra is elsősorban a kibocsátó településhez köti őket, azaz a fogadó település közösségi terébe nem integrálódnak.

Ennek a migráns csoportnak egyik tipikus képviselője a B. család, amely 2003-ban költözött a faluba az egyik határ menti magyar településről, Tiszapéterfalváról. A család az ukrán kibocsátó településen már a rendszerváltás előtt is az adminisztratív-szakmai elit tagjai közé tartozott. A feleség 75 éves, a falu egyik legmódosabb családjának leszármazottja, évtizedeken keresztül a péterfalvi községi tanács vezető beosztású tisztviselője volt. A 80 éves férj a helyi kolhoz főagronómusaként ment nyugdíjba a '90-es évek közepén. Mindketten felsőfokú végzettséggel rendelkeznek, két gyerekük szintén diplomás (a fiuk Ukrajnában határőrként, lányuk Romániában tanítónőként dolgozik). A család mindkét településen saját ingatlanal rendelkezik, magyarországi lakás- és életkörülményeik azonban jóval szerényebbek az otthoniakhoz képest, ami erőteljes takarékosági törekvést jelez. A Magyarországon megszerzett nyugdíjat Ukrajnában költik el, ahol a családtagok az év nagyobb részében tartózkodnak. A céltelepülés helyszínének kiválasztásában az egyedüli szempont az

államhatárhoz közeli fekvés volt; rokonsági, baráti vagy egyéb társadalmi kapcsolattal Kispaládon korábban nem rendelkeztek. A család társadalmi kapcsolathálózata strukturálisan hierarchikus képet mutat: legerősebb individuális kötődéseik egyértelműen a származási településhez fűzik őket. Az áttelepedésüket követően azonban szekunder hálózatokat alakítottak ki a határvidéki térségben szétszórtan élő jóléti migránsokkal, akikkel intenzíven tartják a kapcsolatot. A fogadó településen élő magyarokkal kifejezetten harmadlagos jellegű, azaz az előbbieknél egyrétegebb, gyengébb és szituatívabb viszonyrendszereket tartanak fenn.

A gazdasági idénymunkások csoportjába olyan halmozottan hátrányos helyzetű személyek tartoznak, akiknek gazdasági, társadalmi helyzetét – az előző két típushoz képest – a kibocsátó és a befogadó településen egyaránt a gazdasági és társadalmi erőforrások hiánya jellemzi. A vizsgált településen az ukrán állampolgárságú idénymunkások száma a nyári-őszi hónapokban 25-35 főre tehető. Az intenzív és folyamatos fluktuációval jellemezhető részcsoport túlnyomó többsége magyar nemzetiségű, mintegy tizede azonban rendszerint ukrán, orosz vagy roma.¹⁵

A gazdasági kényszeremigránsok körében – a településen készített élettörténeti interjúk alapján – azoknak a személyeknek az aránya a legmagasabb, akik a rendszerváltás előtti kollektív mezőgazdasági üzemekben (kolhozokban, szovhozokban) a határvidéki, magyar etnikai többséggel rendelkező települések foglalkozási és munkaszervezeti hierarchiájában alacsony presztízszű és bérű munkakörökben (fizikai-ipari segédmunkás, mezőgazdasági bér munkás) helyezkedtek el. Az 1990-es évek elején, a tervgazdaságtól a piacgazdaságba történő átmenet során e szakképzetlen, fokozatosan pauperizálódó réteg tagjai veszítették el az elsők között munkahelyeiket, illetve kényszerültek külföldi munkavállalásra.

Az ukrán állampolgárok gazdasági célú vándorlása – a nemzetközi migrációs trendeknek megfelelően – elsősorban azok felé a magyarországi nagyvárosi centrumterületek (Budapest és Pest megye, Dunántúl) felé irányul, ahol az országos átlaghoz viszonyítva a munkalehetőségek és bérek jellemzően kedvezőbb képet mutatnak (Karácsonyi, Kincses 2010a). Így a kifejezetten rurális, magas munkanélküliséggel jellemezhető és alacsony béreket kínáló határvidéki térségben főként olyan gazdasági kényszeremigránsok vállalnak munkát, akik nem tudják megfizetni a távolabbi migráció költségeit vagy hátrányos családi, illetve nemi státuszuk¹⁶ következtében kiszorultak a nemzetközi migráció jövedelmezőbbnek számító (pl. kereskedelem, ipar) munkaerő-piaci szegmenseiből.

Ennek a többszörösen – a kibocsátó és fogadó országban egyaránt – periférikus helyzetű migráns életpályának a legfontosabb vonásait szemlélteti Ibolya élettörténete. Ibolya 1962-ben született Nagyszőlősen, nehéz körülmények között élő munkáscsaládban. Apja a helyi vasútnál dolgozott, anyja háztartásbeli volt. Ibolya az általános iskola befejezése után, 1976-tól az egyik városi zöldségfeldolgozó üzemben talált munkát, ahol 9 évig dolgozott. Ezt követően élettör-

ténetének meghatározó mozzanatai az elszegényedés, a társadalmi deklasszáció különböző állomásait szemléltetik: a gyár bezárása után néhány évig az egyik iskolában, később egy étteremben takarítónőként dolgozott. Az 1990-es évek elejétől azonban több évig munkanélküli segélyekből élt. A férjétől 2006-ben elvált, ezt követően kiskorú gyerekekkel – a megfizethetőbb lakás- és megélhetési körülmények reményében – a járás városi központjából, Nagyszőlősről falura (Nagypaládra) költözött, ahol jelenleg különféle alkalmi és napszámos munkákból tartja el családját.

2004-től Ibolya megélhetésének alapját a magyarországi mezőgazdasági szezonmunkák (alma-, meggy-, uborka-, burgonya-, paprikaszedés) képezik; ezeket az elmúlt 10 évben munkavállalási engedély vagy bejelentés nélkül végezte szabolcsi településeken. Kispaládon két éve dolgozik az egyik magyar gazdánál, akinek ezer méteres uborkaültetvényét másodmagával műveli. A kutatás idején Ibolya napi jövedelme 2500 Ft volt. Ez az összeg csupán kétharmada volt annak a keresetnek, amelyet a faluban a magyar gazdák a roma napszámosok hasonló tevékenységéért fizettek. A szezonmunkák intenzitása, a felmerülő költségek és a vízumszabályok miatt a határ közelsége ellenére a 4-5 hónapon át tartó vendégmunka ideje alatt mindössze 2-3 alkalommal utazik haza. Az alacsony bérezést munkaadója a lakhatási feltételek biztosításával kompenzálja: az udvar végén található fészerben alakítottak ki számára szállást, ahol kiskorú fiával, valamint másik idénymunkás társával együtt élnek a nyári-őszi hónapokban. Az Ibolya által végzett napi gazdasági tevékenység számos nem bér munka jellegű elemet tartalmaz („mindent elvégez a ház körül, amit csak mond a gazda”), ezért a munkáltató családban elfoglalt státusza nagyon hasonlít – a néprajzi és a társadalomtörténeti szakirodalomból jól ismert – „cselédi” pozícióra. A faluban azonban társadalmi helyzetét a teljes körű elszigeteltség jellemzi: a munkaadó család udvarát szinte sohasem hagyja el, a település nyilvános tereiben tudatosan nem mutatkozik – rejtőzködő stratégiájával az illegális foglalkoztatásából eredő gazdasági, társadalmi kockázatokat (hatósági ellenőrzés, bírságolás, kiutasítás stb.) próbálja csökkenteni.

A vizsgált migrációs jelenségeket szemlélve úgy tűnik, hogy a fogadó társadalom komplex szabályokat alkot arra, hogy a külföldi migránsok mely tagjaival kell, szabad, illetve nem szabad szoros és tartós kapcsolatokat kialakítani.¹⁷ A kispaládi magyar fogadó közösség a helyi társadalomba a megfelelő anyagi és szimbolikus tőkével belépő bevándorlókat ösztönzi az integrációra, a hátrányos helyzetű megélhetési migránsokat ellenben kizárja a gazdasági, társadalmi, politikai integráció folyamatából. Ennek a két, egymást kiegészítő – szupportív (támogató) és a vele szemben álló restriktív (korlátozó) – migrációs politikával a kispaládi magyar közösség a mindennapok keretei között eredményesen szabályozza a helyi egyenlőtlenségi és hatalmi viszonyokat (az elérhető pénz-, emberi és kapcsolati tőke, valamint a munkaerő mennyiségét és összetételét) (1. táblázat).

1. táblázat: A külföldi bevándorlás társadalmi szabályozásának lokális stratégiái Kispaládon
Local social strategies to regulate foreign immigration in Kispalád

Az ukrán migránsok			A fogadó közösség migránsokra vonatkozó	
részcsoportjai	primer kapcsolatai	céltelepülésen betöltött pozíciói	attitűdjei	diskurzív stratégiái
Áttelepülő migránsok	a fogadó társadalomba integrált	státusznövelés vagy státuszórzés	befogadó	az ukrán nemzetállami nacionalizmust elítélő
Letelepülő migránsok	a kibocsátó társadalomba integrált	státuszórzés vagy státusznövelés	elfogadó	retorika (a magyarság összetartozásának, „azonosságának” diskurzusa)
Gazdasági idénymunkások	a kibocsátó és a fogadó társadalomban egyaránt marginalizált és/vagy szegregált	státuszvesztés, stigmatizálódás	elutasító	a magyar nemzetállami nacionalizmust támogató retorika (a migránsok nemzeti-etnikai „másságának” diskurzusa)

A fogadó közösség azokhoz az áttelepülő, letelepedő migránsokhoz, amelynek tagjai hozzájárulnak ahhoz, hogy a magyar etnikai részközösség a helyi életvilágon belül kialakult hatalmi, gazdasági dominanciáját megőrizze, afirmatív (befogadó vagy elfogadó) módon viszonyul. Ennek köszönhetően ezek a külföldi bevándorlók a fogadó társadalomban nem szenvednek el átmeneti vagy tartós státuszcsökkenést, hanem továbbra is megőrzik vagy éppen növelik a kibocsátó országban kialakított korábbi gazdasági, társadalmi pozícióikat. A fogadó közösség az áttelepülő, letelepedő bevándorlók beilleszkedését azal segíti elő, hogy a mindennapi beszédhelyzetekben az adott migránsokat az „azonosság” fogalmain keresztül reprezentálja, vagyis a mindennapi beszédhelyzetekben referenciális egyezéseket jelenít meg a két csoport tagjai között az életmód, a hétköznapi szokásgyakorlatok (a), az etnikai-vallási attitűdök (b) vagy a gazdasági mentalitás (c) területén.¹⁸ E sztereotip nyelvi gyakorlatoknak általában lényeges eleme az ukrán nemzetállam nacionalizmusát elítélő retorika (a „kint élő magyarokat gyűlölik”, az ukránok „elveszejtenék őket egy kanál vízbe”, ezért „kínlódnak”, „szenvednek”, „megküzdének a kinti étellel” stb.), amely a migránsok befogadását, integrációját sajátos érzelmi, morális attitűdök kialakításával segíti elő.

Ezzel szemben azokat a gazdasági kényszermigránsokat, akik deprimált, rossz gazdasági helyzetükkel hosszú távon növelhetik a helyi társadalomban kialakuló konfliktusok esélyét, a kispaládi magyar fogadó közösség elkülöníti, bizonyos intézményes vagy informális gyakorlatokon keresztül szimbolikusan kizárja vagy diszkriminálja. Így a földrajzi mobilitás esetükben a helyi társada-

lomban rendszerint erőteljes státuszvesztéssel vagy stigmatizálódással jár együtt. A hétköznapi beszédhelyzetekben ezeket a migránsokat a „különbség” expresszív fogalmain keresztül jelenítik meg, amelyhez egyidejűleg rendelik hozzá a „nemzetet”, az „államot”, valamint a szűkebb fizikai élettér geográfiai határán túl élő „idegen” („kintiek”, „ottaniak”, „túlfelöltek”) képét.

A gazdasági kényszermigránsok szimbolikus társadalmi kizárásának, cselekvési lehetőségeik korlátozásának egyik leghatékonyabb eszköze az etnikai különbségtétel, azaz a megváltozhatatlannak vélt („objektív”) tulajdonságok kifejezése. A vizsgált faluban a gazdasági idénymunkásokat – etnikai identitásuktól függetlenül – leggyakrabban „ukránokként” vagy „oroszként” kategorizálják, amelyhez a fogadó közösség számos – a későbbiekben részletesen ismertetett – előítéletet, pejoratív jelentést társít. E kirekesztő diskurzusok hatására az ukrain gazdasági idénymunkások a helyi társadalomban csupán a faluban élő romákhoz hasonló, strukturálisan alárendelt pozíciókhoz férhetnek hozzá.

A mezőgazdasági idénymunkákat végző „ukránok” és a faluban élő „cigányok” társadalmi pozíciója közötti egyezést a kispaládi magyarok a mindennapi beszédhelyzetekben gyakran fejezik ki határozott módon, mondván: „a cigány épp olyan, mint az ukrán”, és fordítva: „az ukrán is, utolsó cigány”. A hétköznapi kommunikációs helyzetekben az ukrain migránsok megjelenítése ezért általában szorosan összekapcsolódik a rasszizált „másság” diskurzusával (Martina 2005, 167.), ami a külföldi munkaerő gazdasági instrumentalizálásának hatékony eszköze.

Az ukrain migránsok különböző rétegcsoportjainak (1. táblázat) társadalmi befogadására, kizárására, szimbolikus fel- és leértékelésére, összefoglalóan: a csoport felosztására (divíziójára) irányuló sajátos szemléletmód valójában azonban a falu két etnikai alapközössége, a kispaládi magyarok és a romák gazdasági, társadalmi dominanciáért folytatott küzdelméből ered. Ez utóbbi pedig szoros összefüggésben van a helyi társadalom belső strukturális viszonyainak nagy ütemű átalakulásával.

A településen ugyanis az elmúlt három évtizedben olyan etnodemográfiai folyamatok bontakoztak ki (pl. a lakosság elöregedése, elszegényedése, szelektív elvándorlása stb.), amelyek hatására a kispaládi magyar közösség fokozatosan veszítette el egykori hegemon („többségi”) etnikai, társadalmi, hatalmi pozícióit, miközben a roma népesség a helyi életvilágban egyre nagyobb dominanciára tett szert. Ez a változás, amely a két csoport közötti megkülönböztető értékű társadalmi, gazdasági különbségek csökkenésével járt együtt, végső soron annak a korábbi hierarchikus társadalmi rendnek az erodálódásához vezetett, amely a roma népesség alárendelt szerepére, gazdasági erejének kihasználására, társadalmi kirekesztésére, azaz az aszimmetrikus etnikumközi kapcsolatok hagyományos rendszerére épült, és évtizedeken keresztül egyértelműen kijelölte a két csoport közötti határokat.

A kispaládi magyarok és romák közötti gazdasági, társadalmi kapcsolatok újrafogalmazásában új helyzetet teremtett az ukrain idénymunkások megje-

lenése a helyi munkaerőpiacon. A magyar gazdák földjein napszámos vagy alkalmi munkákat végző ukrain migránsok ugyanis azokat a másodlagos, a „régicigányok”¹⁹ alárendelt gazdasági, társadalmi szerepeire jellemző pozíciókat foglalták el, amelyek a mindennapi kommunikációs helyzetekben elősegítették azt is, hogy a kispaládi magyarok szimbolikusan megerősítsék, restaurálják a két csoport, azaz a magyarok és romák között kialakult hierarchikus etnikai kapcsolatokat. Az ukrán migránsokat övező falusi migrációs (szupportív és restriktív) politikák – ebben az értelemben – „beíródnak” abba a helyi kontextusba, amelyet a romák és magyarok közötti egyenlőtlenségi viszonyok képeznek. Következésképpen ahhoz, hogy megfelelően tudjuk értelmezni az ukrain gazdasági kényszer migránsok megkülönböztetését szolgáló nyelvi (diszkurzív) és intézményes mechanizmusokat, előjáróban szükség szerűen röviden ki kell térnem azokra a települést érintő gazdaság- és társadalomtörténeti változásokra, amelyek átalakították a roma–magyar interetnikus együttélés történeti formáit, és jelenleg is meghatározzák a két csoport között fennálló gazdasági, társadalmi, hatalmi stb. viszonyokat.

Az ukrain migránsok diszkurzív elkülönítésének helyi kontextusa: a magyar–roma etnikumközi kapcsolat

A vizsgált településen az 1980-as évek végétől két, hatásait tekintve ellentétes társadalom- és gazdaságtörténeti átalakulás zajlott. Az egyik a magyar családok posztradicionális parasztosodásának folyamata,²⁰ amely a helyi téészek összeomlása után újjáalakuló családi kis- és közepes méretű mezőgazdasági üzemek revitalizációjával járt. A másik a kispaládi roma lakosságot érintő gazdasági, társadalmi emancipációs folyamat, amelynek keretében néhány roma család sikeresen kiemelkedett a roma közösségből, illetve a falusi elitbe történő integrálódásra tett kísérletet.

Az északkelet-alföldi régióban a rendszerváltást követő gazdasági recesszió éveiben a népesség agrárszektorba való visszaáramlása jelentette az egyik legtipikusabb túlélési stratégiát, amelynek eredményeként elmélyültek, tartóssá váltak a gazdasági különbségek a felső és középrétegbe tartozó magyar, valamint a mélyszegénységben élő roma családok között.

A vizsgált településen a kutatás idején 12 olyan magyar család élt, amelynek tagjai a privatizációban szerzett vagy bérelt 20–150 ha közötti birtokterületen gazdálkodtak. Ezek a családok a település mezőgazdaságilag hasznosítható területeinek csaknem egészét (1060 ha)²¹ birtokolták. A mezőgazdasági termelés mellett ezek a kis és közepes családi gazdaságok bevételeiket számos egyéb stratégiával (másodfoglalkozás, üzletelés, kereskedelem stb.) egészítették ki. Ez utóbbiak közül az utóbbi tíz évben a piacorientált kertészkedés, az „ugorkázás” vagy „ugorkacsinalás” vált meghatározóvá.

A faluban 2009-ben a magyar családok között 9 olyan háztartás volt, amelynek tagjai 1000 méternél hosszabb, 3500 méternél rövidebb uborkaültetvényen végeztek termelést; további négy család pedig a helyben megtermelt zöldség felvásárlásával és értékesítésével foglalkozott. Az agrár- és kertgazdálkodásból élő magyar lakosság növekvő munkaerőigényét jelenleg a határ túlsó oldaláról érkező, főként illegális ukrain migránsok biztosítják. Ennek legfőbb oka, hogy a helybeli romák jelentős része a 2000-es évektől maga is fokozatosan bekapcsolódott az uborkatermesztésbe, azaz autonóm kertgazdaságokat alapított. A felvásárlás, az értékesítés és a hitelfelvétel fokozatos intézményesülésével több, korábban idény- és napszámos munkából élő roma család hagyta el a magyarok által uralt informális munkaerőpiacot, s adta át a helyét a külföldi munkavállalók különféle csoportjainak. (A cigányok közül „már nagyon sok napszámba nem megyen, mert azt lenézőnek tartják”.)

A magyar agrárnépesség – mentalitása, életvezetési stratégiái, értékrendje, normái, fogyasztási preferenciái stb. alapján – két karakteresebb társadalmi réteget alkot. Az egyik a családi üzemszervezetet alapító idősebb korcsoport, amelynek gazdasági mentalitására a tradicionálisabb (paraszti) minták követése jellemző. A másik az a fiatalabb generáció, amelynek gazdasági viselkedését már nem a hagyománytapasztalat, a szokásjogok, hanem sokkal inkább egyfajta (modern) vállalkozói vagy agrárbefektetői attitűd irányítja: a tradicionális üzemek működésébe modern termeléstechnikai eljárásokat, a profitmaximalizálás érdekében pedig új, alternatív tőkefajtákat (hitel- és támogatásszerzés) és gazdasági tevékenységtípusokat (üzemanyag- és cigarettacsempészet, határon átvéló kereskedés) vezetnek be.

A két korosztály tagjainak – megkülönböztető értékű vonásai ellenére – közös tulajdonsága, hogy a lokalitás keretei között mindkét csoport résztvevői a gazdasági elithez tartoznak, azaz a tőke és a hatalom kizárólagos birtokosai. Ezek a családok irányítják a falu belső gazdasági mechanizmusait, a helyi munkaerőpiacokat, valamint az interetnikus kapcsolatok keretétől szolgáló disztribúciós és redisztribúciós folyamatokat.²² A hétköznapi élet keretei között a magyar gazdasági elit vezető pozíciói általában azokban a hierarchikus agrárszervezeti formákban fejeződnek ki, amelyekben a patrónus-kliens viszonyként kezelt gazda-napszámos asszimmetrikus kapcsolatok az uralkodók (Szabó 2002). Ezek a gazdasági kooperációra épülő formák meghatározzák az interetnikus kapcsolatok szerkezetét is: a domináns magyar és az alárendelt gazdasági pozíciókban megjelenő romák közötti hatalmi viszonyok gyakorlati működtetésében, fenntartásában és megerősítésében játszanak döntő szerepet. Ebből a szempontból a kispaládi magyarok poszttradicionális parasztosodásának egyik legfontosabb következményének az tekinthető, hogy a hagyományos munka-szervezeti formák újjáéledése együtt járt a romák és a magyarok között fennálló korábbi asszimmetrikus szerkezeti-funkcionális kapcsolatok újraéledésével. A mezőgazdasági termelésben ezáltal – akár akaratlanul is – ismét jelentőségteljessé váltak a „cigánnyal való bánásban” azok a feudális eredetű hatalomtech-

nikai megoldások, amelyeket a magyar „nagygazdák” a kollektivizálás előtti időszakban a „nincstelen” vagy a „napszámos” romákkal szemben alkalmaztak.

A kispaládi magyar társadalom poszttradicionális parasztosodásával szemben az 1990-es évek közepétől a helyi roma népesség körében is elindult egy gazdasági, társadalmi mobilizációs folyamat, amelynek hatására a roma közösség tovább differenciálódott.

A terepkutatás idején a vizsgált településen mindössze öt olyan kifejezetten jómódú, magas társadalmi presztízsű roma nagycsalád élt, amelynek lakáskörülményei, életvezetési gyakorlatai, fogyasztási preferenciái, értékrendje stb. az etnikai közösségen belül karakteresebben elkülönült.²³ Ezek a családok általában két különböző mobilizációs stratégia segítségével érték el vezető gazdasági-társadalmi pozícióikat. Az egyik státuszelérési modell a munka köré szerveződő ún. „normál életút”,²⁴ amelyhez a faluban csupán egyetlen roma nagycsalád karriertörténete tartozik. E család gazdasági felemelkedését specifikus családtörténeti előzmények – a rendszerváltás előtti magasabb munkaerőpiaci pozíciók (buszsofőr, kisebbségi önkormányzati vezető, rendőr), a következő etnikai exogámia, valamint a többgenerációs gazdasági és kapcsolati tőkefelhalmozás – teremtették meg. A másik típus egyfajta alternatív mobilizációs pályamodell. Ennek jellemző vonása, hogy a társadalmi státuszváltást az adott családoknál nem előzi meg hosszabb gazdaság- és családtörténeti fejlődés. Az ide sorolható roma családok mobilitásához az 1990-es évek elején kibontakozó határvidéki feketegazdaság (az ember-, a cigaretta-, valamint az árucsempészet) teremtette meg a gazdasági feltételeket.

A rendszerváltás első évtizedében a határvidéki csempészet (a cigánybeszédben „zsván’ság” vagy „zsványkodás”, „okosság”) egy kezdetben stigmatizált és átmenetinek szánt gyakorlatból fokozatosan alakult át hosszú távú, társadalmi konszenzussal övezett, a határ menti térségekben mintaadóknak számító életformává. Ez a folyamat az érintett társadalmak szerveződésére döntő hatást gyakorolt, hiszen a helyi társadalomban új státuszkritériumok jelentek meg (a származás, a vallás, a szakképzettség stb. helyett például a bátorság, vakmerőség, az egyéni siker stb. kompetenciái kerültek előtérbe), ami jelentősen átalakította a falu korábbi társadalomszerkezeti hierarchiáját. Az illegális gazdasági stratégiák népszerűvé válásával a falusi társadalom alapvetően zárt rendszere fokozatosan nyílt meg a periferikus helyzetű, korábban marginalizált etnikus csoportok tagjai előtt. Ennek köszönhetően a kispaládi roma családok egy része is hozzájutott a társadalmi mobilitáshoz szükséges gazdasági erőforrásokhoz.

Az informális határvidéki gazdasági stratégiák elterjedése mellett a faluban élő romák társadalmi státuszváltásához jelentős mértékben hozzájárultak azok a neoprotestáns kisegyházi (baptista, pünkösdistá) mozgalmak, amelyek az 1970-es évek elejétől bontakoztak ki a térségben. A kutatás idején a kispaládi romák mintegy kétharmada tartozott a faluban működő valamely etnikus kisegyház aktív tagságához. A roma közösségen belül a kisegyházi mozgalmaknak mint alternatív, a magyarok intézményeitől bizonyos mértékig független szer-

veződéseknek számos meghatározó funkciója van. Ezek közül az egyik legfontosabb az, hogy az etnikus önazonosságot (az ún. „cigány stílust”) intézményes módon képviselik, azaz sajátos szervezeti kereteket biztosítanak a lokális etnikai autonómia felépítésének bizonyos formáihoz. Lényeges továbbá, hogy a neoprotestáns kisegyház a roma közösséget olyan imaginárius (globális) keresztény közösségbe és értékrendbe integrálja, ami azon túl, hogy mérsékli a lokális kirekesztés hatásait, a faluban élő romák számára lehetővé teszi a társadalmi szerepek és a státuszok új politikai hierarchiájának kialakítását (Gay y Blasco 2008).

Az elmúlt másfél évtizedben a kispaládi roma etnikai közösségen belüli gazdasági, társadalmi mobilizációs folyamat – amelynek kialakulásában a határvidéki feketekereskedelem, valamint az etnikus kisegyházak játszottak meghatározó szerepet – együtt járt a magyar és a roma gazdasági elit közötti különbségek fokozatos csökkenésével. Ennek részeként a gazdasági elitpozíciókat elfoglaló roma családok az utóbbi években a magyarokhoz hasonló modern életvezetési gyakorlatokat (kétférfes családmodell, tőkefelhalmozás, visszafogott fogyasztói magatartás stb.) és gazdasági stratégiákat (kertgazdálkodás) alakítottak ki. A faluban a megvagyonosodott romák kifejezetten jómódú házakban, példás életkörülmények között élnek, öltözködésben, fogyasztásban a nem cigányok értékpreferenciáit követik, azaz a mindennapok keretei között a „régii”, alárendelt („szó’galelkű”) cigányokhoz kötött negatív sztereotípiák („tisztátalanság”, „mocsok”, „szegénység” stb.) tudatos és aprólékos eltörlésére tesznek kísérletet.

A „cigány” státuszát újraértelmező társadalomszerkezeti változások lényegét, azaz a korábbi szociális, gazdasági, hatalmi egyenlőtlenségek segítségével definiált valóságmező hatályon kívül helyezésének következményeit jelentéssűrítő módon világítja meg az egyik megvagyonosodott roma család tagjával készített interjúrészlet:

„A régi cigányok még arra is képesek vótak, hogy elmentek, és kipucolták valakinek a WC-jét. Ha most azt mondanád valakinek, hogy vón egy kis zsiros munka, gyere, merd ki a WC-met, hát ölre menne veled. Összeverne, olyan nagy sértés. Meg régen a cigányok a magyaroknak nem pénzért dógoztak. Hát ott vót anyám... Elment a magyar asszonynál, egész nap vártuk, dógozott, oszt este vót ez a sódar. Amit leszédtek rula a húst, oszt maradt a csont, azt hozta haza, aztat kapta a munkájáért. Most már mindenki pénzért dógozik. Ha azt mondja a magyar, hogy itt van 2000 Ft, permetezd le az ugorkámat, a cigány azt mondja, 3000. A cigányok már nem szó’galelkűek, érted, diktálnak.”²⁵

Az idézet a lokális társadalmi rend, azaz a „cigány” diskurzuson belüli hagyományos státuszát érintő változás lényegét három dimenzióban ragadja meg:

- Egyrészt társadalmi/erkölcsi nézőpontból. A narráció szerint a „régii cigányok” feladatköre, a „budipucolás” – amelyhez az emberi és/vagy állati „belsőrral”, a „béllel” vagy akár a „döggel”,²⁶ azaz végső soron a „nem emberivel” konnotálható cselekvések és képzetek kapcsolódnak –, a

„mai cigány” számára nem csupán vállalhatatlan gyakorlati magatartás, de a vele való azonosítás társadalmi felemelkedésének és morális létezésének egyidejű megkérdőjelezése is. A roma elbeszélő perspektívájából egész egyszerűen „sértés”.

- Másfelől gazdasági dimenzióból. Az idézet szerint az etnikumközi kapcsolatok már nem írhatóak le maradéktalanul a roma-nem roma aszimmetrikus gazdasági viszonyokkal. A két etnikai közösség kapcsolataira ugyanis már nem kizárólag a függés tapasztalata a jellemző; a romák által végzett munkának pedig racionálisan meghatározható csereértéke van. A „régii cigányokkal” szemben a „mai cigányok” megkülönböztető vonása, hogy az utóbbiak a lokális munkaerőpiacon már nem a „cseléd”, hanem a „bérmunkás” státuszát képviselik, s ennek megfelelően nem a magyarok „maradékáért”, hanem azok „pénzéért” dolgoznak.
- Végül pedig hatalmi aspektusból. Ehelyütt arra világít rá a szöveg, hogy a korábbi hatalmi gyakorlatok már nem érvényesülnek elkerülhetetlenül; a „cigány” a jelenkori társadalmi viszonyok között saját jogait érvényesítő autonóm lény, aki tetszőlegesen választhatja a korábbi szabályozó interetnikus társadalmi normák követését vagy azok tagadását is. A faluban lejátszódó társadalmi, gazdasági változások hatására a romák kísérletet tehetnek a hagyománytapasztalatban rögzített aszimmetrikus társadalmi szerepeik megfordítására is („a cigányok már nem szó’galelkűek, diktálnak”).

Mindazonáltal ezek a változások, azaz a kispaládi romák gazdasági felemelkedése, kulturális asszimilációja – vagy más szóval „gádzsósodásának” folyamata (Nagy 2007, 21–22.) –, továbbá a magyarok domináns gazdasági, társadalmi szerepeinek megrendülése az elmúlt másfél évtizedben a „paraszatok” és „cigányok” közötti különbségek fokozatos kiegyenlítődéhez vezettek. A helyi társadalomban mindez a két csoport közötti határok elmosódásával, valamint az etnikai hierarchián alapuló munkamegosztás rendszerének destabilizációjával járt együtt, amely az etnikumközi kapcsolatokban is jelentős feszültségeket okozott.

A kialakult válsághelyzet negatív hatásait a magyar közösség a faluban élő roma családok életformaváltásának és társadalmi integrációjának szimbolikus korlátozásával próbálta ellensúlyozni. Ennek érdekében két jellemző stratégiát alkalmazott. Az egyik a hétköznapi nacionalizmus gyakorlata volt, amely különböző stigmatizált etnikai és rasszkategóriákkal („budis cigány”, „mocskos cigány”, „fekete cigány”) teremtett lehetőséget a társadalom különféle (szociális, gazdasági, vallási) szféráiban a faluban élő romák szimbolikus kizárásához. A másik stratégia ellenben az aktuális találkozási helyzeteket átható történeti diskurzus. Ez olyan mindennapi kommunikációs technikák alkalmazását jelentette, amelyek a „régii”, az „elmúlt” falu világára, valamint ennek részeként az „egykori” „szó’galelkű cigányokra” való folyamatos reflexiókon keresztül a jelenlegi hierarchikus etnikumközi viszonyokat a hagyománytapasztalat normatív elemeként tüntették fel.²⁷

A helyi társadalomban ezeknek a mechanizmusoknak az egyik legfontosabb színtere a legutóbbi időig kétségtelenül a munka, a gazdasági tevékenységek világa volt, amelyek – a faluban kibontakozó gazdasági, társadalmi változások előtt – a roma–magyar kapcsolatok és interakciók elsődleges kontextusát képezték. A továbbiakban ezzel összefüggésben amellet érvelek, hogy a roma–magyar különbségteremtő diskurzusok a lokális munkaerőpiac és a hagyományos foglalkoztatási rendszer radikális átalakulása ellenére sem veszítettek el korábbi jelentőségüket. A kispaládi magyarok ugyanis az interetnikus egyenlőtlenségeken alapuló társadalmi együttélés hagyományos rendszerét az ukrainai migránsok elkülönítését, kizárását, alárendelését szolgáló hétköznapi gyakorlatok és szimbolikus cselekvések segítségével hatékonyan erősítik meg és termelik újra.

Az ukrainai gazdasági migránsokat megjelenítő munkáltatói diskurzusok

A kispaládi magyar gazdák és az általuk foglalkoztatott illegális ukrainai idénymunkások között kialakuló hétköznapi találkozási helyzeteket mindenekelőtt olyan racionális, jövedelemorientált helyzeteknek kell tekintetnünk, amelyekben az egymással kapcsolatba lépő felek gazdasági érdekellentéte az egyik meghatározó tényező. Mivel a határ menti régióban jellemzően alacsonyak a bérek és elenyészően kevés az elérhető munkaalkalom, az ukrainai idénymunkások bevételeik maximalizálása, továbbá munkaerejük megőrzése érdekében különböző informális technikák (munkalassítás, felületes munkavégzés, az étkezési és a szállásdíj helyett magasabb bérezés kialakítása stb.) alkalmazására kényszerülnek. A munkaadók ugyanakkor ezeknek a stratégiáknak a hatékonyságát különféle hétköznapi eszközökkel (pl. a munkaidő elnyújtása, a ház körüli fizikai munkák pótfizetés nélküli elvégeztetése stb.) próbálják meg csökkenteni. A kölcsönös adaptív-stratégiai viselkedésmódoknak ebben a rendszerében a fogadó társadalom az etnikai hierarchia kijelölésével, illetve az etnikai stigmatizációs eljárásokkal érvényesíti a gazdasági érdekeit (Ainlay, Crosby 1998, 13.).

Az ukrainai gazdasági idénymunkások csoportjához a kispaládi társadalomban különböző etnikai identitású (magyar, ukrán, orosz, cigány) személyek tartoznak, akiket a fogadó közösség a mindennapi kommunikációs helyzetekben egységesen „ukránként” és/vagy „oroszként” kategorizál. A fogadó társadalom és a migránsok között kialakuló gyakorlati együttműködés keretei között azonban számos olyan hétköznapi gyakorlat van, amely a származási ország szerint homogenizált „idegen” migránsokat – társadalmi pozíció, magatartás, gazdasági „érték” alapján – tovább differenciálja.

A helyi munkaerőpiacon megjelenő „ukrán” nemzetiségű napszámosokról a kispaládi magyarok negatív értékítéleteket fogalmaznak meg. Eszerint az

„ukránok” „megbízhatatlanok”, rafináltak, „ott vágnak át, ahon akarnak”, „isznak”, „szombatisták, szombaton nem dógoznak”, „húzzák az időt” stb. A sztereotípiák segítségével a fogadó közösség olyan stigmatizált magatartásformákat és gazdasági habitusokat társít az „ukránok” kategóriájához, amelyek a helyi magyarság gondolkodásában az ellenálló, a „rossz cigány” jellemzői közé tartoznak. A magyar gazdák ennek megfelelően ritkábban folyamodnak a „nem biztosnak” tartott ukrán (anyanyelvű) munkaerőhöz, mint ahogyan a „rossz” napszámósoknál tartott „cigányok” többségét is rendszerint csak kiegészítő, általában a nehezebbnek vagy egészségtelenebbnek tartott fizikai munkákra (pl. uborkás zsákok pakolása, hordása; permetezés stb.) alkalmazzák.

A magyar gazdák ezért mezőgazdasági üzemeikben gyakrabban foglalkoztatnak a határon túlról érkező magyar nemzetiségű napszámósokat. Ezekről a migránsokról a közbeszéd úgy tartja, hogy „nagyjából megbízhatóbbak”, „stabilabbak”, „becsületesebbek”, egyszerűen „jobbak, mint a magyar cigányok. Mert szőfogaóak, rendesebbek. Nem olyan erőszakosak.”²⁸ A munkáltatói diskurzusban ezek a kompetenciák, jelesen az engedelmesség (a „szőfogaóás”), az egyéni autonóm akarat felfüggesztése („nem erőszakosak”), a test erejének átengedése, a szorgalmasság stb. a „magyar” idénymunkások megkülönböztető értékű tulajdonsága. A fogadó közösség azonban ezeket a tulajdonságokat nem a kárpátjai magyar idénymunkások csoportszintű etnikai jellemzőjeként, hanem sokkal inkább az adott migránsok egyéni, esetleges magatartásaként tartja számon. („Ezekbe is ki kell fogni, hogy milyet hozol, mert van [közöttük] is rafinált.”²⁹)

A magyar nemzetiségű idénymunkások strukturális pozíciói a helyi társadalomban a „régi cigány” normatív kategóriájával leírható történeti jelentéseket idézik fel. A domináns kultúra a külföldi magyar munkavállalói csoporthoz tartozó személyeket általában az „eredeti”, a „meghunyászkodó”, a hatalommal kooperáló „cigány” képével azonosítja. Ez azt is jelenti, hogy az ukránai „magyar” munkavállalókkal szemben tanúsított befogadó, támogató attitűdök pusztán látszólagosak. A helyi társadalom az „idegent” kizárólag adaptációs igyekezetében fogadja el (Biró, Bodó 1996), más szóval csupán abban a gyakorlati törekvésében támogatja, hogy ők a „rendes cigányra” jellemző másodlagos társadalmi pozíciókban jelenjenek meg. A határon túli magyar munkásidentitás lényegét érintő jellegzetességeket (pl. hogy a munkás gyakran „haza” akar menni, számára otthonos életvilág után vágyódik, vagy hogy racionális gazdasági aktusokra, a munkaadó „kijátszására” törekszik), végső soron tehát magát az „idegen” idegenségére jellemző vonásokat a fogadó társadalom általában elutasítóan kezeli.

Azt mondhatjuk tehát, hogy az „idegent” jelentő „ukránok” és/vagy „orosok” egységes kifejezése jelentéstani értelemben két eltérő szinten ragadja meg a társadalmi különbségeket. A befogadó társadalom értelmezése szerint egyrészt vannak olyan magatartások, diszpozíciók, amelyek inkább az „ukrán” etnikumhoz kötődnek és stigmatizáltak (elfogadhatatlanok), másrészt vannak olyan kulturálisan meghatározott viselkedésmódok, habitusok, magatartásfor-

mák, amelyeket a fogadó kultúra inkább a „magyar” anyanyelvű idénymunkások identikus jellemzőinek vél, s negatívan ítél meg (vagyis elfogad).³⁰ A két klasszifikációs gyakorlat közös vonása, hogy mindkettő a migránsok különbségeit hangsúlyozza.³¹ Ekképpen a munkáltatói diskurzus az „ukrán” és a „magyar” nemzetiségű (anyanyelvű) külföldi állampolgárokat a „cigány” státuszával jelölt „idegen” fogalmán belül helyezi el – igaz, a diskurzus határozottan utal az említett kategóriákkal megnevezett személyek és csoportok stigmatizáltságának fokozatbeli különbségeire.

A lokális életvilág foglalkozás- és társadalomszerkezeti hierarchiájában a „cigány” pozícióját elfoglaló ukrainai idénymunkásokkal szemben a fogadó közösség a magyar-roma interakciókat hagyományosan uraló aszimmetrikus kapcsolatokat (patrónus-kliens viszonyok) igényével lép fel. Ily módon a fogadó társadalom tagjai – különféle szimbolikus eljárással – a „cigány” idegen másságának leírására, értelmezésére használt hagyományos kategóriákat és klasszifikációkat gyakran alkalmazzák a faluban megjelenő külföldiekre is.

A hétköznapi nyelvi gyakorlatok szintjén ez nem jelent mást, minthogy akárcsak a „régí” cigányokat, az ukrán migránsokat is megfosztják személyiségüktől; a munkáltatói diskurzus általában a hatalom tárgyaként, dologi (testi) mivoltukban, politikailag telített nyelvi környezetben reprezentálja őket. Ez kifejeződhet implicit retorikai alakzatok formájában – például a „volt nekem tavaly olyan munkásom” kezdetű mondatok minden esetben a „birtokoltam olyan ukránt” predikátumát hordozzák magukban –, de megnyilvánulhat akár direkt, kifejtett formában is. A „Tartasz most ukránt? Nem tartok!”, „az udvaron nem tartottunk ukránt, mert na, féltünk azér”, „a szomszéd faluból hoztam szedőket, mert az enyémnek haza kellett menni, az enyémnek lejárt a vízumja”, „van az udvaron melléképület, hozunk két orosz” stb. típusú beszédfordulatok például félreérthetetlenül kijelölik a kijelentés alanya és tárgya között fennálló aszimmetrikus viszonyokat. Ennek a hatalmi jelentésekkel átítatott, illetve politikailag konfigurált nyelvnek a legalizálásában és fenntartásában kétségtelenül az agrártermelés tradicionális elemei játsszák az egyik legfontosabb szerepet. Ezt megfelelően szemléltetik a paraszti termeléshez kapcsolódó munkaszervezési normák is, amelyek szerint a „rendes”, a „jó”, a „becsületes” munkavégzés garantálása érdekében a kispaládi gazdának együtt kell dolgoznia, vagy legalábbis „rá kell néznie” az ukrán munkásokra – más szóval ugyanúgy, ahogyan a „cigány” napszámos felett is, minden alkalommal egyénileg kell kontrollt és hatalmat gyakorolnia.

Az ukrán és cigány „birtokolt test” közötti korrelációs hatalmi viszonyok létrehozásában figyelemre méltóak a cigány testre mint vizuális objektumra irányuló eljárások is. Ezen többnyire képi analógiákat tartalmazó kommunikációs stratégiákat kell értenünk, amelyek segítségével a kispaládi magyarok bizonyos stigmatizált etnikus jegyeket (pl. a „fekete bőrszín”) egész egyszerűen „átviszik” más, jelöletlen („fehér”, „ukrán”) testekre is. Egy kispaládi magyar nő például saját távolmaradását a családja mezőgazdasági termelésétől azzal indo-

kolta, hogy a kertet „egyszerűen rabszolgamunkának” tartja, ahol a munkások úgy dolgoznak, akár „a kávéültetvényen a négerek, csak itt cigányok vagy ukránok vannak. [!] Szerencsétleneknek, ha esik, ha fúj, 70 fok, mínusz 100 fok, akkor is benne kell lenni, mint régen a kávéültetvényeken a napszámosoknak.” [!]

A kispaládi magyarok diskurzusában a „régii cigányok” kategóriájának normatív értelméhez hozzátartozott a romák társadalmi nyilvánosságtól való elzártságának, láthatatlanságának követelménye is.³² A „régii”, „eredeti” romák a faluban a szegregált, periférikus terekben laktak, azaz a magyarok számára paradox módon, látványként csupán negativitásukban voltak megragadhatók, abban a mozzanatban, hogy „nincsenek a faluban”, vagy hogy nem lehet tudni róluk „mit csinálnak, ott kint”. Ezt a regulatív alapelvet, amelyet a roma-magyar etnikumközi együttélés egyik aspektusaként „láthatósági paktumnak” nevezhetnénk, tetten érhetjük az ukránjai munkásokról való gondolkodásban is.

A periférikus, de mégis a hatóságok által intenzíven ellenőrzött határ menti térséget (a „határ környékét”) a külföldi idénymunkások általában veszélyzónaként érzékelik, ahol helyzeti bizonytalanságuk ellensúlyozása érdekében különféle csoportspecifikus magatartásmintákat alakítanak ki. A régió feldolgozóiparában munkát vállaló péterfalvi idénymunkások például az illegális munkavállalói státuszukból eredő kockázatokat tudatos „rejtőzködéssel”, nyilvános térhasználatuk intenzív korlátozásával próbálják meg mérsékelni. Ennek érdekében akár napokig nem hagyják el azokat a fizikailag zárt tereket, amelyekben dolgoznak. „N. J.: Ott vót a szállás bent [az üzemben]. Tegyük fel, ha bent dolgoztunk, csak a csomagoló üzembe, akkor mi, ahogy bementünk, tegyük fel hétfő reggel, és szombatig mikor jöttünk hazafele... kint nem jártunk, na, nem jártunk egyáltalán kint. Se vásárolni, se sehova, csak bent, bent, bent. B. S.: Amiatt nem hagyták el a szállást, mert nem volt munkavállalási engedélyük? N. J.: Nem amiatt... Hanem, mert nem akartuk, hogy minket lássanak, tudják, hogy mi ott vagyunk... Minket ott nem zavart senki, nyugalomba vótunk.”³³

Eltekintve ehelyütt attól, hogy az említett viselkedés fenntartásában milyen szerepet játszik az érintett személyek formális jogi (illegális vagy legális munkavállalói) státusza, fontosabbnak tűnik az a megfigyelés, hogy a mindennapi társadalmi interakciókban a fogadó társadalom részéről normatív követelményként fogalmazódik meg a bevándorlókkal szemben saját objektív „idegenségük” elrejtésének kritériuma. „Vót olyan, amikor 4 ezer méter ugorkám vót, és a faluba egy-kettő, két-három helyen voltak a munkások elszállásolva. Akkor az udvaron nem tartottunk ukránt, mert na, féltünk azér’. Ott vannak, mozognak, de nem olyan érted, tudja az ember, hogy idegen van az udvaron, ide megy, oda megy, nem olyan, na. Megmondtam nekik, ne járkáljanak sehova se’, ne próbáljanak az udvarral lemenni, me’ nagy baj lesz.”³⁴

Hasonló szemléletmódot tükröznek a kispaládi társadalom lokalitásépítési gyakorlatai, illetve a migránsok társas életét meghatározó terek, helyek rendszerei is. A vizsgált településen például a falu határába mélyen benyúló uborka-táblák tudatos kialakítása, a gazdasági udvar végén lévő lakhelyek („melléképület”,

„fészert”) elhelyezése, a migránsok intim terekből való kizárása (pl. a munkaadó privát terén kívül kijelölt étkezési, tisztálkodási lehetőségek), de akár az ideny-munkások egynemű útvonalai is, amelyek elsősorban a falu mögött húzódo kertek, gyümölcsösök közötti helyek használatára redukálják a migránsok mozgását, nyilvánvalóan jelentőségteljes, funkcionális értékű eszközök. Céljuk egyrészt az idegen tolakodó „idegenségének” elrejtése, „láthatatlanná tétele”; másrészt a migránsok másodrangú társadalmiságának „materializálása” (Appadurai 2001, 4.), azaz térbeli rítusokon keresztül történő kifejezése,³⁵ ami egyértelmű hasonlóságot mutat a faluban élő romákkal szemben alkalmazott korábbi stratégiákkal.

Összefoglalás

A tanulmány az ukrainai határvidéki migrációs jelenségeket egy konkrét találkozási helyzet, a kispaládi magyar és roma etnikai közösség együttélési stratégiáinak kontextusában értelmezte. A vizsgálat azokat a hétköznapi interakciókat és diszkurzív eljárásokat állította középpontba, amelyeken keresztül a fogadó közösség tagjai kijelölik, meghatározzák, esetenként átalakítják a csoportközi és interetnikus viszonyokat.

Az empirikus kutatás tanulságai szerint a kispaládi magyar közösség az azonos kibocsátó településekről érkező, de a helyi életvilág terébe eltérő kezdeti státuszban belépő külföldi bevándorlókkal szemben különböző – támogató vagy elutasító – lokális migrációs politikákat érvényesít aszerint, hogy a migrációban részt vevő személyek erősítik vagy gyengítik a fogadó magyar közösség társadalmi kohézióját és korábban kialakult szociokulturális, gazdasági, hatalmi pozícióit. A magyar etnikai részközösség az áttelepülő vagy letelepedő migránsok integrációs és mobilizációs képességét az etnikai azonosság fogalmaival ösztönzi, a gazdasági kényszermigránsokat ellenben a másság diskurzusain keresztül fosztja meg a társadalmi érvényesülés lehetőségétől.

A helyi életvilágon belül kialakult etnikumközi kapcsolatok ebben az értelemben tehát meghatározzák azoknak az informális, mikroszintű migrációs politikáknak a természetét, formáját és erejét, amelyeket a fogadó közösség az ukrán állampolgárokkal szemben alkalmaz, ezen kívül kijelölik azokat a funkciókat is, amelyeket a külföldi bevándorlók a gazdasági munkamegosztásban, s ennél fogva a céltelepülés társadalmi szervezetének egészében betölthetnek.

A külföldi idenymunkásokat alkalmazó magyar gazdák diskurzusait elemezve bemutattam, hogy a fogadó közösség – sajátos szubsztitúciós és transzformációs szabályok segítségével – a magyar-roma etnikai különbségtétel hagyományos eljárásait más etnikai csoportok tagjaira (az „ukránokra”) vonatkoztatja, ezáltal a társadalmi jelentésképzés folyamatában az „ukrán” idegen idegensége a „cigány” idegen idegenségeként tűnik fel. Az eljárás lényegéhez tartozik, hogy miközben a történetileg kialakult etnikai kategóriák bizonyos tar-

talmi elemeinek alkalmazása elősegíti az „ukránok” társadalmi különbségeinek kifejezését, aközben megerősíti a lokális társadalmon belül kialakult strukturális egyenlőtlenségek korábbi rendszerét is. Az ukrain migránsok különböző rész-csoportjainak integrációját vagy szegregációját megalapozó hétköznapi stratégiák ily módon, a lokális életvilágon belül, a magyarok és romák közötti politikai hatalom megosztását elősegítő, funkcionális szerepű (redisztribúciós) eszközök.

Köszönetnyilvánítás

Az északkelet-magyarországi határvidéki térségben két különböző OTKA-kutatás keretében végeztem empirikus vizsgálatot. Az első élettörténeti és fókuszcsoport-interjúk elkészítésére 2008 és 2009 között nyílt lehetőségem az MTA Kisebbségkutató Intézete által indított Változó nemzetdiskurzusok: az azonosságról és a különbségekről a magyar állampolgárok és a kisebbségben élő magyarok viszonylatában című (68973 számú) kutatási programban. Ekkor a vizsgált településen kutatótársammal, Feischmidt Margittal a roma–magyar etnikai különbségtétel hétköznapi (diszkurzív és performatív) jelölő gyakorlatait vizsgáltuk. A kutatás eredményeinek összefoglalását lásd: Borbély (2013, 86–108.). A jelen tanulmány középpontjában álló témakör, nevezetesen a magyarországi migráció, továbbá az államhatárhoz kötött különféle informális gazdasági aktivitásformák (csempészet, csencselés, feketekereskedelem stb.) bizonyos típusainak antropológiai kutatását a Hármashatárok vizsgálata Magyarország délnyugati, délkeleti és északkeleti térségeiben című (91112 számú) kutatási program tette számomra lehetővé. Ez a kutatás az MTA BTK Néprajztudományi Intézete szervezésében 2011 és 2014 között zajlott. Jelen tanulmány a „migrációs” jelenségek következtében kialakult találkozási helyzeteket elemzi, amelyeknek szerves részét képezik az „etnikai” különbségtétel diszkurzív, intézményes gyakorlatai is – ebben az értelemben munkám a két, tárgyában eredetileg eltérő, akadémiai kutatás tapasztalatainak szintéziseként is értelmezhető. A kutatás elvégzésében nyújtott szakmai támogatásért Feischmidt Margitnak és Balogh Baláznak tartozom köszönettel.

Jegyzetek

- 1 Az ukrán gazdaságpolitika válságállapotát érzékletesen szemlélteti az a kiragadott adat, amely szerint 2006-ban – tehát a gazdasági világválság negatív hatásai előtt – az ukrán GDP reálértéke nem érte el az 1990. évi szintet, annak ellenére, hogy egy évtizedes folyamatos csökkenés után, 2000-től az ország gazdasága évenként 10-12% -os növekedést mutatott. Ezzel összefüggésben lásd: Dövényi, Karácsonyi (2008, 191.).
- 2 A hivatalos adatok szerint 2013-ban 1 589 963 ukrán állampolgár igényelt schengeni vízumot, feltehetően többségük munkavállalási céllal. Ez a 2009-ben beadott vízumkérelmek számának (854 209) majdnem másfélszerese volt, ami az ukrán állampolgárok mobilitási potenciáljának számottevő növekedését, illetve az európai uniós térség mint migrációs célterület felértékelődését mutatja. A probléma fontosságát megfélemlően érzékeltetheti talán az az adat, hogy 2013-ban a reguláris migránsokat legnagyobb számban kibocsátó 176 ország közül Ukrajna – Oroszország mögött – a második helyet foglalta el. http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-we-do/policies/borders-and-visas/visa-policy/index_en.htm (Letöltés: 2015. január 15.)
- 3 Az elmúlt két évtized (1995–2014) egészét szemlélve azt mondhatjuk, hogy a Magyarországon tartózkodó ukrán állampolgárok száma 2004 és 2009 között nőtt a legdinamikusabban. Ekkor a számuk évente átlagosan 10,55%-kal (1292 fővel) gyarapodott, s a bevándorlás „csúcscévé-

- ben”, 2009-ben a számuk elérte a 17 610 főt, amely több mint másfélszeresével haladta meg a 2003-as adatokat (9853 fő). (KSH 1995–2015)
- 4 A saját kutatási tapasztalatom szerint az ukrainai határvidéki településeken a reguláris migráció, valamint általánosabb értelemben az országhatárra épülő informális gazdasági stratégiák szorosan összefonódnak olyan intézményesült illegális vagy „féllegális” szolgáltatásokkal, amelyek „átmeneti”, „összekötő” tevékenységformákat képeznek a fekete- és a legális (állami) gazdasági szférák között. Ilyennek tekinthetők pl. azok az illegális falusi „pénzváltóházak”, ahol a külföldi vendégmunkából, valamint a feketeipari kereskedelemről (üzemanyag-, cigaretta- és szeszcsempészet) származó jövedelmek átváltása, konverziója, azaz a „normál” gazdaságba való visszaszívárogatása zajlik. De itt említhetők az útlevek, vízumok beszerzésére szakosodott falusi kereskedők is, akik a hivatalos okmányokhoz, valamint az ebből származó pluszjövedelmekhez az állami intézményeken belüli korrupció segítségével jutnak hozzá. Az informális gazdaság efféle szereplőinek (pénzváltók, útlevél-kereskedők, fuvarosok, csempészek stb.) a lokális falusi társadalmak átalakulásában kivételes jelentőséget kölcsönöz rendszerváltás utáni szerepük. Részben ugyanis ebből a rétegből rekrutálódott az az új gazdasági-vállalkozói elit, amely leváltotta a rendszerváltás előtti falusi eliteket (állami tisztviselők, kollektív gazdaságok közép- és felsővezetői stb.). A szövetkezeti vagyon privatizációja során ezeknek az új foglalkozáscsoportoknak a tagjai (a „maffiózók”) sajátították ki az elérhető föld-, jószág-, gép- és ingatlanulajdon legnagyobb részét. Ennek segítségével pedig mindmáig meghatározzák az adott települések fejlődési lehetőségeit („űk vótak, akik felvásárolták a falut”).
 - 5 2013-ban a Magyarországon tartózkodó ukrán állampolgároknak (10 849 fő) mindössze 11,1%-a (1211 fő) rendelkezett érvényes munkavállalási engedéllyel, amely minden bizonnyal csupán töredéke volt a „feketén” vagy szabálytalanul foglalkoztatott munkavállalók számának. Noha a magyar munkaerőpiacon illegálisan foglalkoztatott külföldiekre vonatkozó egzakt adatok nem állnak rendelkezésünkre, az ukrán és a magyar társadalmon belüli feketegazdaság elterjedésére számos kutató hívta fel a figyelmet, ezekből következtetni lehet az informális gazdasági aktivitásformák nagyságrendjére. A témával foglalkozó egyik szerzőpáros szerint 2012-ben az Ukrajnában megtermelt összjövedelem hozzávetőlegesen 44%-a – az Ukrán Gazdaságfejlesztési és Kereskedelmi Minisztérium mértéktartóbb adatai alapján 34%-a – a feketegazdaságból származott (Vinnichuk, Ziukov 2013, 143.). Az informális gazdasági stratégiák regionális és lokális szintű elfogadottságát bizonyítja Colin Williams és John Round 2006-os vizsgálata is. A kutatás során a szerzők három különböző ukrán nagyvárosban (Kijevben, Harkovban, Ungváron) készítették kvalitatív adatfelvételt. Ebből kiderült, hogy a megvizsgált mindegy 700 háztartásgazdaságnak csupán 3,5%-a élt kizárólag állami fizetéséből, a válaszadóknak 92,5%-a a háztartás jövedelmének megteremtése érdekében – primer vagy szekunder jelleggel – valamilyen informális gazdasági stratégiát (feketemunkát, kényszergazdálkodást, megélhetési kereskedést, külföldi munkavállalást stb.) alkalmazott. (Williams, Round 2007) Más kutatók ellenben arra hívják fel a figyelmet, hogy a közép-európai – és ezen belül a magyarországi – régió a keleti posztoszocialista országokból érkező migránsok számára azért vált elsősorban célterületté, mert a régióban általános volt az informális piacok iránti tolerancia, másrészt bizonyos biztonság és stabilitás jellemezte e piacok működését (Sik, Wallace 1999; Stola 2001).
 - 6 B. E. (sz. 1942, nő), az interjú időpontja: 2008. július 15.
 - 7 „Ebbe olyan téveszelnők vót választva, aki kondás, meg mi vót. Akinek semmije se vót, akinek egy darab gör nem vót, semmije se vót.” Cs. E. (sz. 1947, férfi), az interjú időpontja: 2008. július 26.
 - 8 Az „ipar, építőipar területén” csupán 26 fő (10%), a kereskedelemben 11 fő (4,5%), a szállításban 19 fő (7,7%), a gazdaság egyéb ágazataiban pedig 21 fő (8,6%) dolgozott (Községi Törzskönyv 1971–1980, 7.).
 - 9 1980-ban Magyarországon az aktív keresők száma 5 068 840 fő volt, amelyből a mezőgazdasági és erdőgazdálkodási foglalkozásúak aránya 5,4%-ot (273 489 fő) tett ki (Fóti, Kapitány, Lakatos 1997, 579.).
 - 10 A magyarországi határvidéki településeken létrehozott kollektív gazdaságokban – a szovjetitől kárpátaljai településekhez hasonlóan – csak 1965-től, az ún. koszigini gazdaságpolitikai fordulat után kezdődött el valamennyi gazdasági tevékenység- és munkaforma esetében a rendszeres, havi pénzkifizetés bevezetése. Előtte, a kollektivizálás első másfél évtizedében, a

- ledolgozott munkaegységekért vagy munkanapokért járó bért elsősorban természetben, főként gabonában kapták meg a téesz- és kolhoztagok. A munkanap-alapú bérezési rendszerről lásd: Oficinszkij (2010, 285).
- 11 Kovai Cecília hívja fel arra a figyelmet, hogy a Kádár-korszak autoriter politikája a bérmunka intézményén keresztül bizonyos mértékig átjárhatóvá tette a romák számára a korábbi merev interetnikus határokat. A paraszti életformától eltávolodó „magyaroknak” és az ipari bérmunkát végző „cigányoknak” ugyanis egyaránt egy új életvezetési kerethez (a „munkás élethez”) kellett adaptálódnuk. A szocialista bérmunka világában való részvétel – mint ahogy Kovai megjegyzi – a romák számára maga volt a „munka”, szemben azokkal a foglalkozásokkal, amelyekhez az egyes cigány csoportok a szocialista rendszer előtt – a „parasztok” által biztosított munkaalkalmaknak, a „magyarok” hatalmának kiszolgáltatva – hozzáférhettek (Kovai 2008, 177).
 - 12 Az ideológiái alapokon, azaz mesterségesen fenntartott munkaerőpiac (a „teljes körű foglalkoztatottság” paradigmája) megszűnésének explicit kifejeződéseként értékelhető, hogy 1989-ben az állam eltörölte az 1968. évi I. törvény 91. §-át, azaz a hírheld „KMK” (közvesztélyes munkakerülő) státuszát, amely az államszocializmus évtizedeiben a nyolc napot meghaladó munkanélküliséget törvényileg büntette.
 - 13 A téma speciális mivolta és az adatközlők személyiségi jogainak védelme érdekében az interjúalanyok személyes adatait nem közlöm. Jellemzésükre fiktív keresztnveket és monogramokat használok, továbbá – ahol az a szövegkörnyezetből nem derül ki és szükséges – külön feltüntetem nemüket és a születési évszámukat.
 - 14 Az ingázó vagy cirkuláris jellegű migrációs mozgásokat Stola (2001) a „kvázimigráció”, míg Okólski (1998) a „befezetlen migráció” fogalmával írja le. A két kifejezés alatt mindkét szerző elsősorban a szezonális, alkalmi munkavállalást, valamint az álturizmus (kereskedő- és bevásárló-turizmus) jelenségkörét tárgyalja, amelyekben a migránsok számára a letelepedés elutasítása, azaz a rövid idejű külföldi tartózkodás stratégiai elem. Ebből a szempontból az „áttelepedett ingázók” kategóriája egy sajátos, hibrid migrációs forma, mivel ebben a típusban elsődleges tényező a migránsok formális letelepedése, de ugyanilyen releváns elem a kibocsátó és a fogadó települések közötti intenzív mozgás is.
 - 15 Az ukrainai romák magyarországi migrációjának jelenségkörével – az adott téma komplexitása, valamint a tanulmány szűk terjedelmi korlátai miatt – a továbbiakban nem foglalkozom. A részletek figyelembevételével azonban annyit meg kell jegyezni, hogy a vizsgált magyar–ukrán határszakasz különböző oldalain található településeken olyan roma közösségek élnek, amelyek tagjait – a határvidéki magyar népességhez hasonlóan – nagyon szoros genealógiai, rokonsági és házassági kapcsolatok fűzik össze. Kispaladon kutatásom idején összesen 4 olyan roma család élt, amelyek férfi tagjai az államhatár ukrán oldaláról (Tiszapéterfalváról) hoztak maguknak feleséget. Ezek a roma családok a nyári hónapokban uborkatermesztéssel egészítették ki jövedelmeiket, amelyhez rendszerint az Ukrajnából származó feleség családjából rekrutálnak munkásokat. A szűkebb rokonsághoz (após, anyós, testvérek) tartozó idénymunkásoknak a kispaládi romák „normál” napszámot fizetnek. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy az adott családok tagjai, noha kölcsönös és kiterjedt társadalmi, gazdasági kapcsolatokkal rendelkeznek, mégis a mindennapi találkozási helyzetekben nagyon gyakran egymással szemben is a magyar–roma etnikai különbségtételre jellemző szimbolikus határképző mechanizmusokat alkalmazták. A péterfalvi romák például a szabolcsi (botpaládi, sonkádi, kispaládi) rokonokat leggyakrabban a „feketeség” diszkreditáló diskurzusaiban vagy az „élősködő cigány” toposzaiban reprezentálják („Láttál már magyarokat? Olyan feketék, mint a kökény.”; „Te, ezek temérdek pénzt, ingyen pénzt kapnak az államtul. És akkor 5 napig fognak enni-inni a városban, ilyen tortákat vesznek, ilyen szál kolbászokat vesznek. Hát annyi temérdek pénz, csak éppen azért, hogy elmulassák, eligyák.”). Ezzel szemben a kispaládi romák az ukrainai romákhoz rendszerint a civilizálatlanság, az elmaradottság, valamint a szociális elesettség képzeteit és sztereotípiáit társítják („Azok úgy élnek, mint az indiánok,” „a cigánytáborokba lagnak, nagyon csóringerek, eredeti, szegény cigányok.”).
 - 16 Kispaladon a gazdasági idénymunkások háromnegyede elvált vagy gyermeküket egyedül nevelő nő, illetve olyan háztartásbeli személy, aki kiskorú családtaggal, rokonnal együtt keres alkalmi vagy szezonális munkákat.

- 17 A lokális találkozási helyzetekben részt vevő – etnikai, kulturális, szociális stb. értelemben – eltérő módon pozicionált személyek, kis és nagy csoportok cselekvéseit meghatározó társadalmi, politikai diszkurzív mezőt, valamint az azon belüli változásokat legalább három aktor (a külföldi migránsok, a fogadó és a kibocsátó társadalom) egymásra vonatkozó társadalmi, politikai diszkurzív gyakorlatai befolyásolják és hozzák létre. E komplex rendszer egészének elemzése meghaladja a tanulmányom kereteit, ezért a továbbiakban csupán egyetlen ágens, a fogadó közösség diszkurzív stratégiáival foglalkozom.
- 18 Az „azonosság” diskurzusának egyes jelentésrétegét megfelelően világítja meg az alábbi kiragadott interjúrészlet: „Ezeket, akik átjöttek, mindet tiszteli, becsüli az ember, mert hát szorgalmasak, jó dógosok, gyönyörűen tisztán tartanak mindent (a), ugyanolyan a gondolkozásuk pont, mint miénk, pont úgy gazdálkodnak (c). Úgyhogy szívesen látjuk azokat, mert még azok magyarabbak, mint mi vagyunk. Jobban tartják a vallásukat, mint itt sok helyen. (b)” T. E. (sz. 1945., nő), az interjú időpontja: 2010. október 5.
- 19 A „régí cigányok” kifejezés a hatalmi, társadalmi, gazdasági értelemben alárendelt roma képzetén alapuló összefoglaló értelmű kategória. Ezt a specifikus habitusokat, magatartás- és cselekvésformákat kifejező fogalmat a társadalmi dominanciáért folytatott aktuális küzdelmekben a kispaládi magyar gazdák és a gazdaságilag emancipálódott roma családok egymással szemben álló értelemtartalmak kifejezéséhez használják fel.
- A magyarok diskurzusa szerint „régí cigányoknak” azok a romák tekinthetők, akik elfogadják az etnikai hierarchiával kijelölt másodrangú társadalmi, gazdasági szerepeiket, alávetik magukat a hatalom kodifikált formáinak, azaz „mindent megcsinálnak, amit mondol nekik”, „dógosok”, „szófogadó cigányok”. Ezeket a romákat a magyarok „rendes cigányoknak” tekintik, s az etnikumközi találkozási helyzetekben gyakran bizalommal vagy tisztelettel tekintenek rájuk („tisztelebe is tartottuk őket, meg szeretjük is”) akkor is, ha szociálisan marginalizált – a helyi roma elit által „gettós”, „budis cigányoknak” nevezett – romákról van szó. A faluban élő magyarok ezzel szemben azokra a romákra, akik felrúgják, pontosabban a hétköznapi gazdasági, társadalmi magatartásaikkal folyamatosan megszegik a „régí cigány” fogalmához mint hatalmilag alárendelt személyhez kötött pozíciókat, a „nem rendes cigányok” fogalmát használják. A mindennapi beszédhelyzetekben ezek alapján azokat a cselekvőket sorolják ebbe a kategóriába, akik nem akarnak dolgozni a magyaroknak, akik – a hétköznapi beszédfordulatok szerint – „segélyekből, az állam pénzin élnek”, és „már nem félnek semmitől”, „sokat megengednek maguknak”, „nem tudják a helyüket”, azaz „nagyon fel van nyílvá a szemek”.
- A romák diskurzusában azonban ugyanezeknek az etnicizált kategóriáknak a „magyarok” beszédétől gyökeresen eltérő jelentésadását látjuk. A helyi romák a magyarok fogalomalkotásával szembehelyezkedő perspektívából úgy tekintenek a „régí cigányokra”, mint olyan szerepet, státuszokat és cselekvésformákat megjelenítő személyekre, akikkel már nem tudnak vagy még inkább nem akarnak azonosulni. Ennek megfelelően a „rendes cigány” fogalmát általában azokhoz a személyekhez társítják, akik már nem „eredeti”, „nem szógalelkű cigányok”, azaz az interetnikus kapcsolatokban képesek egyenrangú gazdasági, társadalmi szerepek kialakítására. A „nem rendes cigány” fogalmával ellenben olyan személyeket jelölnek, akik mindennapi cselekedetükkel az „eredeti cigány” képzetét idézik fel; ők azok, akikről a közösség úgy tartja, hogy a mindennapok keretei között „cigánykodnak”, „csúnyán tesznek”, vagy a „cigány stílust” képviselik. Ezeket a viselkedésmódokat a roma közösség a nyilvános etnikumközi találkozási helyzetekben helyteleníti, az adott személyeket rendszerint stigmatizálja.
- 20 Fogalomhasználatom Kovách Imre (2012) megközelítését követi, aki szerint nincs szerves kapcsolat a „történeti parasztság” életformája, normái, gazdálkodói mentalitása, valamint a rendszerváltás után újjáéledő családi mezőgazdasági magántermelés jelensége között. A szerző álláspontja szerint, noha kétségtelen, hogy a rurális mezőgazdasági termelésben megfigyelhető a hagyományos (paraszti) és a modern (vállalkozói) típusjegyek keveredése, a családi agrártermelés újjászületése nem vezetett a paraszti állapot visszatéréséhez. Ennek megfelelően a piaci körülmények között újjáéledő egyéni, családi mezőgazdasági termelés komplex jelenségének leírására alkalmatlan – a magyarországi agrár- és társadalomtörténeti szakirodalomban meghonosodott – visszaparasztosodás fogalma.

- 21 A falu összterülete 1673,5 ha, ebből 221,5 ha erdő, 378,9 ha legelő, 1060 ha szántó, 8,6 ha gyümölcsös, 4,4 ha kert, 0,16 ha szőlő. A településen élő roma lakosság kimaradt a rendszerváltás utáni földprivatizációs folyamatból, ezért az egyes roma családok tulajdonában lényegében a háztelkeken kívül nincs mezőgazdasági termelést vagy nagyobb volumenű kertgazdálkodást lehetővé tevő földterület (Körzeti Földhivatal, 2014).
- 22 A 90-es évektől újrászerveződő határ menti magyar falusi társadalmak hatékonyan építettek az országhatár másik oldalán összeomló szovjet nemzetgazdaságra. A politikai rendszerváltás elején kialakuló gazdasági recesszióban Kispaládon például a mai Ukrajna területén található tiszapéterfalvi kolhoz mezőgazdasági eszközeinek (gépek, alkatrészek, vegyszerek stb.) illegális értékesítése a visszaparasztosodás folyamatát gazdasági értelemben megalapozó stratégia volt.
- 23 A szűk értelemben vett roma gazdasági „eliten” kívül a helyi roma etnikai közösség lokális hierarchiájában előkelőbb helyet foglalnak el a relatíve rendszeres munkajövedelemmel, azaz a magyarok mezőgazdasági termelésétől bizonyos mértékig független, autonóm gazdasági stratégiákkal rendelkező családok. Kispaládon 2009-ben összesen 21 ilyen roma háztartást találtam. Ezeknek a roma családoknak a többsége kiegészítő vagy főfoglalkozásként kertgazdálkodással foglalkozott. Ezek közül 4 család 1000–2000 méter, további 14 roma nagycsalád pedig 200–600 méter hosszúságú uborkaültetvényt művelt. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az adott családok többsége – a magyarok diskurzusában: a „normálisabbja”, az „iparkodó cigányok” – a kertgazdálkodásból rendszert csupán csekély és időszakos jövedelemre tudott szert tenni, így az év nagyobb részében – a pauperizált, „szegény” romákhoz hasonlóan – a különféle transzferjévedelmekből élnek.
- A kispaládi romák legnagyobb csoportját a különféle transzferjévedelmekből (gyes, gyed, szociális támogatás, banki hitel, „kamatos pénz”), valamint a napszámos munkákból élő roma foglalkozási csoportok alkotják. A településen 2009-ben az aktív korú lakosság (275 fő) 55,2%-a (152 fő) tartósan munkanélküli volt, a háztartásoknak (205) pedig több mint a fele (összesen 105) rendszeres szociális támogatásra szorult. Ezek a halmozottan hátrányos helyzetű családok a faluban szinte kivétel nélkül a helyi romák legsós, kifejezetten hátrányos helyzetben élő rétegéből kerültek ki. A magasabb presztízsű roma családok a mindennapi kommunikációs helyzetekben ezeket a romákat általában diszkreditáló nyelvi alakzatok, negatív heterosztereotípiák („retkesek”, „koszosok”, „mocskosok”, „aljasok”, „budisok”) segítségével azonosítják.
- 24 A kifejezés fogalmi jelentésének meghatározásához lásd: Kohli (1990).
- 25 T.T. (sz. 1972, férfi), az interjú időpontja: 2010. július 20.
- 26 Péterfalván a levágott sertés feldolgozhatatlan belsőségeit (pl. vastagbelét) mindmáig a cigányoknak adják valamilyen fizetség (kosár vagy munka) fejében, s az is általános gyakorlat, hogy a beteg vagy elpusztult állatokat (a „dögöt”) a helyi cigányok viszik el. Ezek a gesztusok a magyarok hétköznapi beszédhelyzeteiben a „cigány” szimbolikus „tisztátalanságának”, „civilizálatlanságának” etnikus ismertetőjegyeiként tételeződnek, s általában a társadalmi elhatárolódás gyakorlati értékű kategóriájává válnak. Empirikus adatok hiányában csupán feltételezem, hogy a kispaládi identitásdiskurzus bizonyos kategóriái (a „cigány” testi, biológiai retorikája: a „budis cigány”, a „mocskos cigány”, a „nem tiszta”, a „fekete” cigány kategóriája, valamint a hozzákapcsolt negatív képzetek, pl. „bűz”, „szag”) mögött hasonló történeti referenciák és gazdasági kölcsönviszonyok állnak.
- 27 Eric Hobsbawm (1987) szerint a szociális dezintegráció helyzeteiben nem csupán az állam vagy az intézményes politikai-társadalmi mozgalmak, hanem a különféle informális csoportok is gyakran fordulnak a hagyományok kitalálásához azzal a céllal, hogy megerősítsék politikai autoritásukat vagy meghatározzák az adott közösséghez tartozó személyek partikuláris kötődéseit. A történelmi tapasztalatok, a genetikus értelemképzés, azaz a múlt megalapozó értelmű társadalmi használata a kispaládi magyarok számára is szimbolikus erőforrásokat biztosít az etnikai határok megerősítéséhez. Ezt mutatja az alábbi elbeszélésrészlet is: „Hát emlékezni kell. Csak a gyökerekből élünk, a múltból merítjük a jelent és tervezzük a jövőt. Azt nem szabad elveszíteni, elfelejteni, ami a 18. század első felébe, második felébe vót [!]. Erre mi még emlékszünk a 18. század második felére, mer a nagyapáink akkor vótak kispaládi lakosok és az emléke azért köztünk él. Arra büszkék vagyunk, de magunkra legyünk büszkék a mi munkákra, meg hogy milyenek vagyunk, azt valószínűleg tőlük örököltük.” A magyarok történeti emlékezete – ahogyan azt az idézet is mutatja – a „múlt” idődimenzióját a változások-

- nak ellenálló, példaértékű értelemként tünteti fel („csak a gyökerekből élünk”), amelyben az idő lineáris szekvenciái (múlt-jelen-jövő) egymástól elválaszthatatlanul összekapcsolódnak („a múltból merítjük a jelent és tervezzük a jövőt). Ez a historizáló identitásstratégia a történeti tapasztalatokat az interetnikus együttélés időtlen érvényű (metahistorikus) szabályaiként jeleníti meg.
- 28 Cs. Sz. (sz. 1979, férfi), az interjú időpontja: 2008. július 16.
- 29 N. Cs.. (sz. 1975, férfi), az interjú időpontja: 2008. július 30.
- 30 A stigmatizációs mechanizmus bipoláris szerkezete („elfogadhatatlan” és „elfogadható” elemei) kapcsán lásd: Ainlay, Crosby (1998).
- 31 Az „idegen” mint különbség diskurzusa alapján az etnikai hierarchia a faluban a következőképpen alakul: „legfelül” találhatók a kispaládi „magyarok” és a középosztályhoz tartozó „határon túli magyarok”, ezt követik a magyar (anya)nyelvű vagy nemzetiségű ukrainai munkások és az ukrán vagy orosz (anya)nyelvű vagy nemzetiségű munkások (mindkettőt egységesen „ukrának” vagy „orosznak” nevezik), legalul pedig a kispaládi „cigányok”.
- 32 A falu belső, szimbolikus felértékelt terét („a templom környékét”, a „központot”) a magyar lakosok egészen az 1990-es évek közepéig „védték” a roma beköltözéssel szemben. Jellemző eszköze volt ennek a törekvésnek az a mindmáig létező gyakorlat, hogy a magyar gazdák megvásárolták a közvetlen szomszédságukban lévő, megüresedő telkeket az elköltöző családotól vagy azok leszármazottaitól, megakadályozva ezzel, hogy „cigányok kerüljenek” melléjük. A privát tér fokozott védelme eredményeként jelenleg több olyan kétfős háztartást találunk a településen, amelyhez kétfő vagy akár annál több telek és ház is tartozik. „Mentek, árulták a házat... már meg is vót egyezve, hogy jön a cigány ide. Mondom apósomnak, hogy halljátok, ne engedjük már, hogy a cigány jöjjön ide, annyira egybe van ez az udvar, kert, minden [építve – B. S.], hát nézzük itt a cigányokat? Hát az ember nem fajgyűlölő, vagy embergyűlölő... De akkor is: cigányt ne engedjünk ide! Na, mondom apósom, mennyi pénzünk van? Mindenki... szedjük össze... Hárommillió-hétszázezerért megvettük. De nehogy a cigánynak add!” Cs. E., (sz. 1965, nő), az interjú időpontja: 2011. október 23.
- 33 N. J. (sz. 1953, nő), az interjú időpontja: 2008. november 18.
- 34 N. Cs., (sz. 1973, férfi), az interjú időpontja: 2012. július 3.
- 35 A kispaládi mezőgazdasági idénymunkások elszigeteltségét jelzi, hogy a több hónapig tartó nyári-őszi terepmunkánk ideje alatt – annak ellenére, hogy az adott időszakban a faluban 8-10 magyar gazda foglalkoztatott egyenként minimum 2-5 külföldi idénymunkást – a falu központi köztereiben egészen sem láttam külföldi munkavállalót.

Irodalom

- Ainlay, S. C., Crosby, F. (1998): Stigma és igazságosság – a különbözőség dilemmája. In: Bíró J. (szerk.): *Deviációk*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 12–28.
- Appadurai, A. (2001): A lokalitás teremtése. *Regio*, 3., 3–31.
- Balcsók I., Dancs L. (2003): Munkaerő-piaci kapcsolatok az Északkelet-Alföldön, különös tekintettel a magyar-ukrán határ mentére. *Alföldi Tanulmányok*, 19., 51–65.
- Baranyi B. (2007): *A határmentiség dimenziói Magyarországon*. Dialóg Campus, Budapest, Pécs
- Baranyi B. (szerk.) (2008): *Magyar-ukrán határrégió – együttműködés az Európai Unió külső határán*. MTA Regionális Kutatások Központja, Debrecen
- Bíró A. Z., Bodó J. (1996): Kizárási és bekebelezési technikák interetnikus kapcsolatokban. In: Gagyi J. (szerk.): *Egy más mellett élés. A magyar-román, magyar-cigány kapcsolatokról*. KAM, Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 15–43.
- Borbély, S. (2013): 'The Hungarians live in the ancient times, You know, always in the ancient times': The historical genealogy of foreigner experience in a frontier village. *American International Journal of Social Science*, 8., 86–108.

- Bourdieu, P. (1984): *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. Harvard University Press, Cambridge
- Dövényi Z., Karácsonyi D. (2008): A munkanélküliség és a jövedelmek területi különbségei Ukrajnában. *Tér és Társadalom*, 4., 159–188.
- Fehérgyarmati Körzeti Földhivatal (2014): http://www.takarnet.hu/pls/tknet/hivatalok_p.kozseg_adat?kozsegkod=3062 (Letöltés: 2014. december 3.)
- Fóti J., Kapitány G., Lakatos M. (1997): A foglalkoztatottság alakulása 1980 és 1996 között. *Statistikai Szemle*, 7., 565–581.
- Gay y Blasco, P. (2008): Cigány/roma diaszpóra. Egy összehasonlító perspektíva. *Regio*, 4., 25–47.
- Hobsbawm, E. J. (1987): Tömeges hagyomány-termelés: Európa, 1870–1914. In: Hofer T., Niedermüller P. (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás*. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 127–197.
- Karácsonyi D., Kincses Á. (2010a): Ukrán állampolgárok Magyarországon: nemzeti összetartozás és gazdasági kényszer. *Területi Statisztika*, 3., 334–349.
- Karácsonyi D., Kincses Á. (2010b): Az elvándorlás hatása a kárpátaljai magyarság helyzetére. *Földrajzi Közlemények*, 1., 31–43.
- Kész A. (2008): Kárpátaljai diplomás betelepülők az észak-alföldi régióban. In: Kötél E., Szarka L. (szerk.): *Határhelyzetek*. Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, Budapest, 155–167.
- Kincses Á. (szerk.) (2001): *Ukrán állampolgárok Magyarországon*. Printpix Nyomda, Budapest
- Kohli M. (1990): A társadalmi idő és egyéni idő. In: Gellériné L. M. (szerk.): *Időben élni*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 175–213.
- Kornai, J. (1993): Transformational recession: A general phenomenon examined through the example of Hungary's development. *Economie Appliquée*, 2., 181–227.
- Kovács I. (2012): *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szervezeti és hatalmi változásai*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Argumentum, Budapest
- Kovai C. (2008): „Élhető volt az a világ, de sok mindenben leredukált minket”. In: Kovács É. (szerk.): *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*. MTA Szociológiai Kutatóintézet, 1956-os Intézet, Budapest, 175–230.
- Közsegi Törzskönyv (1971–1980). KSH Megyei Igazgatósága. 11. (A Kispaládi Polgármesteri Hivatal Adattárának tulajdona) 4–20.
- KSH (1995–2015): <http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/QueryServlet?ha=NN1A01> (Letöltés: 2015. január 15.)
- KSH (2002): *A 2001. évi népszámlálás 4. Nemzetiségi kötődés. A nemzeti, etnikai kisebbségek adatai*. Budapest
- KSH (2015): <http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/QueryServlet?ha=NN1A01> (Letöltés: 2015. január 15.)
- Martina, B. (2005): Race and class in the 'post-subcultural' economy. In: Muggleton, D., Weinzierl, R. (eds.): *The post-subcultures reader*. Berg, Oxford, 167–181.
- Molnár D. I. (2005): Migrációs tendenciák Ukrajnában a függetlenség kivívását követően. In: Süli-Zakar I. (szerk.): *Tájak-Régiók-Települések. Tisztelegés a 75 éves Enyedi György akadémikus előtt*. Didakt. Kft., Debrecen, 274–278.
- Nagy P. (2007): „Gádzsósodás – cigányosodás”. Akkulturáció és parasztosodás a cigányok magyarországi történetében. *Amaro Drom*, 2., 21–22.
- Oficinszkij, R. (2010): Gazdaságföldrajzi régiók és vezető mezőgazdasági ágazatok. In: Fedinec Cs., Vehes M. (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra*. Argumentum, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 284–287.
- Okólski, M. (1998): Regional dimension of international migration in Central and Eastern Europe. *Genus*, 1–2., 11–36.
- Pakurár M., Oláh J., Cehla B. (2012): Az ukrain munkavállalók munkavállalási jellemzői Magyarországon. *Gazdálkodás*, 2., 137–145.
- Rédei M., Kincses Á. (2008). A szomszédból érkező migránsok hatása a hazai gazdasági és társadalmi különbségekre. *Közép-európai Közlemények*. 1., 3–17.
- Sik, E., Wallace, C. (1999): The development of open-air markets in East-Central Europe. *International Journal of Urban and Regional Research*, 4., 697–714. <http://doi.org/bcj96s>
- Stola, D. (2001): Two kinds of quasi-migration in the middle zone: Central Europe as a space for transit migration and mobility for profit. In: Wallace C., Stola D. (eds.): *Patterns of migration in Central Europe*. Palgrave, 84–104.

- Szabó Á. T. (2002). Az erővonalak eltolódása – magyar-cigány gazdasági kapcsolatok egy székelyföldi faluban. In: Szabó Á. T. (szerk.): *Lenyomatok. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 205–217. (Kriza Könyvek; 12.)
- Tóth F. (1942): *Kispalád szociográfiája*. Kézirat. A Kispaládi Polgármesteri Hivatal tulajdona.
- Vinnychuk, I., Ziukov, S. (2013): Shadow economy in Ukraine: modelling and analysis. *Business Systems and Economics*, 2., 141–152. <http://doi.org/6jx>
- Visa statistics for consulates (2013) http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-we-do/policies/borders-and-visas/visa-policy/index_en.htm (Letöltés: 2015. január 15.)
- Williams, C. C., Round, J. (2007): Re-thinking the nature of the informal economy: Some lessons from Ukraine. *International Journal of Urban and Regional Research*, 2., 425–241. <http://doi.org/bbsphg>